

GIZ nisqapa kamachikuyninmi qari warmi kayninmanta qawariy wakichinapaq

**Género t'aqwiq kay Puna
Resiliente nisqapaq:
Comunidadkunapaq, Perú Suyupi
ecosistemas sostenibles altoandinos
nisqakunapaq, chay Pachamanawan
kuskamanta uywanakuy aparinapaq
Ecosistemas nisqapi yuyaychasqa
kachkan**

Huk equipo, proyectop kasqanpi tiyaq qichwa rimaq specialistakuna, kay documentota castellano simimanta runa simiman t'ikranku, hinaspapas Perú suyupi, puna wichaypi tiyaq runakuna imayna qichwa simi rimasqankumanhina kay documento nisqa t'ikrasqa tarikun. Chaymantapas ancha yuyayta churaspaykum kay documntota qichwa simiman tukuchiyku, chay "Puna resiliente" nisqa proyectop taripayninkunata qichwa rimaq runakunaman riqsirichinaykupaq, chaymantapas chay ESS nisqa proyectop documentonkunapi imakunachá kan, q'ala chaykunata qichwa rimaq llaqtakunaman riqsirichinaykupaq

Este documento ha sido traducido del español al quechua por un equipo de traductores quechuablantes que viven en el ámbito del proyecto, usando el lenguaje funcional que es hablado en el área Altoandina del sur del Perú. La traducción se ha realizado con especial atención de interpretar en el lenguaje quechua lo mejor posible, para dar a conocer el proyecto "Puna resiliente", sus objetivos y algunas consideraciones esenciales presentadas en los documentos ESS del proyecto a la población que habla el quechua.

Proyectorpa sutin:	Puna Resiliente: Comunidadkunapaq, Perú Suyupi ecosistemas sostenibles altoandinos nisqakunapaq, chay Pachamanawan kuskamanta uywanakuy aparinapaq Ecosistemas nisqapi yuyaychasqa kachkan
Suyu/ suyukuna:	Peru
Sector:	Pacha tikray: ecosistema nisqapi ruarsqa adaptación
Contrata ruwaq:	BMZ hinaspa Fondo Verde Climático (GCF) nisqapas
Qhari warmi kayninmanta kamachiy markapaq yuyaychay ¹ :	Sichus marcador nisqaña determinasqaña chayqa, kaypin rikuchikunan. Sichus analisis de género nisqapi recomendación nisqa ñawpaq churasqa marcadormanta karunchakun chayqa, chaytaqa reparanataqmi.
Qhari warmi t'aqwiypa munaynin	☒ musuq proyectorpaq ☐ huk proyecto nisqa purinanpaq. ☐ huk modificación nisqa quypaq ☐ huk suyupi GIZ portafolio nisqapaq ☐ Hukkunas: Haga clic aquí para introducir el texto.
Qhari warmi t'aqwiypa kaynin	☐ Provisional gender analysis nisqa ☒ Finalised gender analysis nisqa
Qhari warmi t'aqwiypa ruway	☐ Estudio teórico nisqa ☒ Estudio teórico nisqa+ willaykunata huñuy (qhawariswan chaypi chaninchanapaq misión, tapupaykuna, kikinpi kaq hukkunapas.)
Involucrado nisqa FP qhari warmi	Aswan huk akllanakunata akllayta atinki: ☒ a nivel de proyecto nisqapi: Enter name ☐ *Mama suyupa pata: Enter name ☐ *suyupa pata utaq phatma suyupi: Enter name ☐ * GloBe nisqapi unidad responsable nisqamanta: Enter name <u>and</u> unit ☐ Suyukunapi sectorial nisqa: Enter name <u>and</u> unit * Qhaway: S+ G Oficinaman llapa correo electrónico apachisqakunapin FP de género nisqamanta huk copia kanan.ota: Iskay suyupaq proyectorpaq kaqtinqa, suyu oficinapi PM de Género nisqa participanmi; proyectos regionales nisqamanta rimaspaqa, chay FP de Género nisqa suyu utaq maypichus proyecto sayarisqan, utaq suyupa FP de Género nisqa; proyectos sectoriales y globales nisqakunapi, chay GloBepi unidad responsablepa Género FP nisqa.
Huk runakunapas chaypi kaq	☐ comisión nisqamanta funcionario responsable nisqa ☐ proyectorpa kaqkuna ☐ chaninchay mision equipomanta kaq ☐ oficial de planificación nisqa ☒ hawamanta consultores nisqakuna
Qhari warmi t'aqwiymanta qillqaq(kuna).	GIZ
Imay pacha	Qhapaq raymi killapi 2023 watapi

¹ OCDE DAC nisqanman hinaqa, llapa ODA qullqiwana ruwasqa proyectorpaqmanmi huk marcadorta churana. Chay marcador de género nisqa yapamanta mañakun BMZ proyectorpaq hinallataq UE cofinanciamiento acuerdokunapaq. Alemaniamanta comisión pública nisqap huk rakinkunaqa manam kunan pachachu mañakunku.

Pisichasqa rimaykuna

ANA	Autoridad Nacional del Agua nisqa
CEDAW	Warmikunata tukuy ima sapaqchayta chinkachinapaq rimanakuy
CONAMUCC	Comité Nacional sobre la Mujer y el Cambio Climático nisqamanta
CSW	Comisión de la Condición Jurídica y Social de la Mujer nisqa
AbE	Adaptación basada en ecosistemas nisqa
ECOSOC	Consejo Económico y Social de la ONU nisqa
ENAHO	Wasikunap Encuesta Nacional nisqa
FEMUCARINAP	Federación Nacional de Mujeres Campesinas, Artesanas, Indígenas, Nativas y Asalariadas del Perú nisqa
GG	GIZpa Kari-warmi kuskachay Marcadorres kamachiy
INEI	Instituto Nacional de Estadística e Informática nisqa
IPCC	Grupo Intergubernamental de Expertos de Cambio Climático nisqamanta.
JNE	Jurado Nacional de Elecciones del Perú nisqa
MESAGEN	Mesa de Género de la Cooperación Internacional en Perú nisqa
MIDAGRI	Ministerio de Desarrollo Agrario y Riego nisqa
MINAM	Ministerio del Ambiente nisqa
MIMP	Ministerio de la Mujer y Poblaciones Vulnerables nisqa
NDC	Contribuciones Nacionalmente determinadas nisqa
ONG	Organización No Gubernamental nisqa
ONAMIAP	Organización de Mujeres Indígenas Andinas y Amazónicas del Perú nisqa
PAGCC	Plan de Acción de Género y Cambio Climático nisqa
PEMIG	Plan Estratégico Multisectorial de Igualdad de Género nisqa
PNIG	Mamallaktapak Qhari warmi kuskanchaq kamachiy
ODS	Wiñaypaq wiñariypaq Objetivos nisqakuna
SHAP	Perú mama suyupa urinninpi Apukuna
SERNANP	Servicio Nacional de Áreas Naturales Protegidas nisqa
CMNUCC	Convención Marco de las Naciones Unidas sobre el Cambio Climático nisqamaanta
UNFPA	Fondo de Población de las Naciones Unidas nisqa
WEF	Foro Económico Mundial nisqa

Capítulo 1: Qallariy

Puna Resiliente llamk'ay: Ecosistemas nisqapi hapipakuspa allinchakuy, Perú suyupi alto andino ayllukunapaq, ecosistemakunapaqpas sostenible nisqapaq" (kunanmantaqa "Puna Resiliente") Arequipa, Cusco, Puno, Apurímac suyukunapi Apu urqpi ayllukunapa resiliencian yapayta munan, apu urqu ecosistemas nisqakunata kamachispa, waqaychaspas, kutichipuspa ima; hinallataq aswan kallpasapa planificación territorial nisqa Adaptación Basada en Ecosistema (EbA) nisqaman: (i) Puna ecosistemakunata kutin, qhawan, waqaychaspas, alli kamachiyta churanqa, pachawan mana allin kawsaykunata yanapanapaq, EbA kamachiykunata hunt'achispa; (ii) AbE nisqa tupuykunapaq, pachaman sayaq kawsaykunapaqpas, llaqtapaq, sapanchasqapaqpas qullqichakuykuna churasqa kaptin, Puna ecosistemapi mana allin qhawasqa llaqtakunaman chayanapaq; hinaman, (iii) EbA nisqapas, clima resiliencia nisqapas achka pata pampa kamachiy instrumentukunapim huñusqa kachkan. Kay proyectoqa qullqi churanqa EbA nisqapi hinallataq cadenas de valores climáticas resilientes nisqapi, chaywanmi ayllukunaman, asociaciones de productores nisqakunamanpas yanapakuy técnico nisqakunata qunqa, chaynapi planes de negocios sostenibles nisqakuna chayanankupaq; chiqanmanta allinta yanapaspa 23.914 hectáreas alto ecosistemas andinos nisqakuna waqaychayta, kutichiyta ima.

Imaymana instrumentukuna internacional, nacional nisqakunan, pacha t'ikrayta pisiyachinapaq, chayman hina ruranapaq ima, qari warmi kaqla kanankupaq kamachikuykunata churarunku. Mana perspectiva socialllamantachu, aswanpas económica y climática nisqamanta. Qhari warmi, pachamama, pacha ima tinkuyninga, qari warmi ima, kawsaypi rurasqa rimanakuykunapi, imaymana ruraykunata, culturakunapi, geografía nisqapi, pachakunapi ima, t'aqakunku. Qari warmi kayninkumanta t'aqanakuykunaqa hatunmi kachkan, chaymi tukuy kawsayninkupi derechonkuman, oportunidadkunaman, beneficiokunaman haykuypi mana kaqla kaykunata hatarichin, chaykunam rikukun qali kayninkupi, yachayninkupi, llamk'ayninpi, participacionninkupi, decisionkuna ruray atiyininkupi, recursos naturales nisqakunaman, atiyininkupi, kawsayninkupi haykuypi, controlpi ima mana maqanakuyuniyuq kawsay, hukkunapas. Pacha t'irkayqa nisqaqa hatun purichiqmi biodiversidad nisqa chinkachiypi, chaynallataqmi ecosistema nisqapa waqlliyninpas pisiyachin runakunapa, pachamamapa ima, pachawan tupaq chhaphchiykunaman, estrés nisqakunamanpas. Warmi-qhari mana kaqla kayninku takyasqanmi iskaynin sasachakuyupa uranpi kachkan, chaymi riesgokunaman vulnerabilidad nisqa yapakun hinaspapas pisiyachinmi runakunaq, aswantaqa warmikunaq, kawsayninkuta, allin kawsayninkuta waqaychanankupaq, hinallataq derechonkuman, bienes nisqaman, serviciokunaman haykunankupaqpas.

Proyecto Puna Resiliente (PR) nisqapa qari warmi kayninmanta qhawariyninqa kay kamachikuykunawanmi tupan, chaynallataqmi compromiso internacionalkunawanpas (CEDAW, Pekín, Belém do Pará, ODS), hinallataqmi suyukunapi kaqkunawanpas (Plan de Acción de Género² y Cambio Climático-PACC, Política Nacional de Igualdad de Género³, Plan Nacional de Desarrollo Estratégico 2050 watapi, Plan Nacional contra la Violencia Género, huk kamachikuykunawanpas) chaykunam yanapanku llamk'ayta qari warmi kaqla kanankupaq hinaspas mana -warmikunata sapaqchay, derechonku, recursos sociales, político, cultural, climático y económico nisqakunaman haykunankupaq. Comisión Económica de las Naciones Unidas para América Latina y el Caribe (CEPAL) (2017) nisqanman hinaqa, kay pacha q'uñiriyta imayna kayninkuna qarikunata warmikunata huknirayta afectan, necesitan

² Perú suyupa Convenio de Eliminación de Todos los Mujeres de Discriminación (CEDAW), Declaración y Plataforma de Acción de Pekín nisqamanmi churakun, hinallataqmi qatipakun Comisión de Estado Jurídico y Social de Mujeres (CSW), Desarrollo Sostenible nisqawan Metas (ODS), Convenio Marco de las Naciones Unidas sobre Cambio Climático (CMNUCC) chaymanta Conferencias de las Partes (COP) nisqa ima, huk normakuna, compromisosokuna, yuyaychaykuna ima, suyukunapi esferas nisqapi hunt'aykukun.

³ "Llaqta runakunan necesitanku Política Nacional de Igualdad de Género nisqayyuq kananku, chaymi warmikunaq contranpi discriminación estructural nisqa sasachakuy allichayta munan, chaymi hamun iskaynin normas constitucionales nisqamanta hinallataq Estado Peruano nisqapa compromisonmanta tratados de derechos humanos nisqawan "...." PNIG, 2019 watapi.

medidas de adaptación y mitigación nisqakunata, chaykunan reqsikun hukniray necesidadninkuta. Chayhinallataq, kay pacha t'ikrayta rikunkapaq, kay pacha t'ikrayta rikunkapaq, kay kawsayta rikunkapaq, mana desigual kasqakunatapas, kay kawsaypi, qari warmikunapaq ruraykunata, posiciónta rurana, kawsaypi (ONU- Warmikuna, 2017 watapi).

Kay proyectoqa "Adaptación basada en el Ecosistema" (AbE) nisqa ruraymi aswan hatun rurayninta hap'irqun, chaymi pachamamawan llamk'ayta kallpanchan, pisi pisimanta, sinchi pachapa sasachakuyninkunata allichanapaq, chaymi runakunata, kawsayninkuta, qullqiykitapas afectan. Kay hamutaypiqa iskay chawpi ruraykunam riqsichikun, qari warmi kayninmanta aswan allinta hamutanapaq:

- i. runakunaq ruwayninmi, chaymi maskhashan pisiyachiyta paykunaq mana allin qhawarisqa kayninta, hinallataqmi kikin pachallapi beneficio social y economico nisqakunata paqarichiyta hinallataq;
- ii. chayqa yanapanakuy ruraymi, chaypim llaqtakuna, llaqta runakuna, sapanchasqa organizacionkuna kуска llamk'anku, chaynapi paisaje nisqapi imapas rurayniyuq kanankupaq, chaynallataqmi llapampaq⁴ pachapa risqanman hina sustentable oportunidadkunata paqarichinankupaq

Qari warmi kay yuyayta ecosistema nisqapi adaptación (AbE) nisqawan tinkuchiyqa, chay pachallapitaq sasa ruray, qhapaqyachiq ima. Saqiwanchikmi purinanchikta, qarikunapa, warmikunapa, pachamamawan ima, recursokuna, decisionkuna, comportamientokuna, ruwayninkuna, interrelación nisqakunapa qhawariyninmanta, formakuna hinaspa mecanismokuna tinkuchiyman, chaykunam p'akinku chay barreras nisqakunata, chaykunam hark'achkan warmikunapa ñawpaqman puririyninta, ukunpi chay marco de adaptación y resiliencia nisqa pacha t'ikrayman.

Chaymanhina kasqanta, análisis de género nisqawanmi, warmikunapa ñawpaqman puririyninta, pacha t'ikraypi allinta sayachiyta ima hark'aq hatun ruraykunata riqsiyta atiraku. Qhawaypi llamk'aypa, mana qullqiyuq wasipi llamk'aypa llumpay llasaynin; chay pisilla participacionmi decisionkuna ruwaypi; qullqimanta qullqi mana tariy; wasinkupa, ayllunkupa mana allin kaynin (e.g. qali kay, mikuy, warmi qari maqanakuy, mama allin sayarichisqa wasikuna); aswan chaninmi pachaman hina rurayman qari warmi kayninmanta hatun hark'akuykuna. Kay situacionman kutichiyqa warmikunapa, qarikunapa yanapakuynintaña mañakun chaypas, allinmi rimanapaq, chay proyectopi dimensión de género nisqapi qhawarisqa, ruraykunata riqsichin, chaykunam aswantaqa warmikunapa ruwayninta kallpanchan, maskaspa "nivelar el piso" chiqap hinaspa allin involucramientonkupaq chay proyectopa rurakuyninpi, chaynallataqmi aswan allinta apropiacionpi tema AbE nisqamanta hinaspa aprovechaspa chay proyectopa ofrecesqan oportunidadkunata hinaspa beneficiokunata.

Kay proyectoqa riqsinmi allin qawariy hinaspa aspectokuna género nisqamanta hukniray etapakunapi churay, huknin hatun pilar kasqanmanta, chaynapi chay intervencionpa allin ruwayninpaq hinaspa sustentabilidad kananpaq. Kay proyectoqa riqsinmi allin qhawariy hinaspa aspectokuna género nisqamanta hukniray etapakunapi churay, huknin hatun pilar kasqanmanta, chaynapi chay intervencionpa allin rurayninpaq hinaspa sostenible kananpaq. Chay raykun, iskayninku, Análisis de Género (GA) nisqapas, Plan de Acción de Género (PAG) nisqapas, Puna Resiliente nisqa proyectopiqa, qari warmi kayninpa rurayninta, formulacionninmantapacha, implementacionninmanta, qhawapayayninkama, chaninchayninkama ima, allintapuni churakun. Kay proyectoqa warmikunaq participacionninta, umalliyininta ima, maykunapichus kay proyecto wiñachisqa kanqa, chaypiqa, achkha ruraykunapi, ñawpaqmantapacha qarqusqa karqanku, chaykunata kallpachanqa, riqsichikunqa ima. Chay proyectopi enfoque de género nisqa analisis nisqapi, integración nisqapipas, warmikunaq hark'akuyninkuna rikukunanpaqmi, chaywanmi yanapakunqa recursos naturales nisqakuna qhawaypi, explotacionpi, utilizacionpi ima, situaciones

⁴ UICN. *Soluciones AbE*. Internetpi willakuykunata tarinapaq. Página: solucionesabe.org nisqapi.

asimétricas nisqakuna pisiyachiypi, hinallataq runakunaq derechonkuna, aswantaqa warmikunaq, ukupi huk ecosistema natural nisqa. Kay yuyaypiqa, kay área nisqapi qari warmi kayninpa qhawariyninmanta ñawinchayniyuq kayqa, procesos igualitarios nisqa hatarichinapaqmi pusawanchik, chaywanmi runakunaqa pachapa allin kayninta hatarichinku, chaynallataqmi derechonkutapas ruranankupaq, chaynapi ecosistemakunata waqaychaspas, chaymantam kanku.

Tukuyninpiqa, kay plan de acción de género nisqa ruranapaq willakuy huñunapaq metodología nisqapiqa, chakra llamk'aypi tarikuq willakuykunamanta, willakuy huñunapaq técnicas nisqamanta documental nisqa qhawariymi karqa. Revisión documental nisqamantaqa, chaypim karqa análisis de fuentes de datos secundarias nisqakuna tarikusqanmanta, ahinataq políticas nacionales nisqakuna hinaspas mecanismos nacionales nisqapa llamk'aynin, chayhinallataqmi literatura secundaria nisqamanta tukuy ima qhawariypas, chaypim kachkan imaymana informe de investigación, artículos y documentos nisqakuna tema nacional nisqamanta hinaspas organizaciones internacionales nisqakuna. Kampu llamk'aymanta rimaspaqa, qhapaq sitwa killamanta noviembre killakama 2022 watakamam iskay puriykunata ruraraqaku Arequipa, Cusco hinaspas Puno departamentokunapi distrito de intervención potencial nisqakunaman. Kay puriykunapim GIZ, MIDAGRI hinaspas FIAP nisqamanta llamk'aqkuna ruraraqaku grupos de enfoque nisqakunata, ukunchasqa tapukuykunata hinaspas encuestakunata, chaynapi proyecto Puna Resiliente nisqamanta general percepciones nisqakunata qararinankupaq, estructuras de gobernanza nisqakuna recursos naturales nisqa kamachiywan tupaq, llaqtapa kawsakuyninwan chaynallataq chakra llaqtakunapi qari warmi kayninkumanta mana kaqlla kayninkumanta. Qari warmi kayninmanta rimanapaqmi 89 ukunchasqa tapukuykunata ruraraqaku, chaymantam 40 warmikunawan, 49taq qarikunawan. Qarikunawan aswan askha tapukuykunata karqan aswan tapusqa kayta munasqankuraykun. Chaynallataqmi encuestakuna rurakurqa, chaynapi pruebakunata hinaspas datos estadísticos nisqakunata huñunapaq, chaynapi chay proyectopa Plan de Acción de Género nisqapa indicadorninkunapa definicionninpaq. Chaynallataqmi, chay base nisqapas allinta qhawarichin warmikunapa, qarikunapa imayna kasqankuta nivel territorial nisqapi, chaynallataqmi actorkuna ima contextopi llamk'asqankupipas.

Capítulo 2: Mama suyupi utaq dimensiones de género nisqa willakuy

2.1 Nivel meta (kamachikuykuna) nisqamanta

Perú suyuqa tawa kaq mama llaqtam, Urin Awya Yalapi aswan achka runayuq. 2020 watapi, 32,6 hunu runa tiyarqa: 50,4% warmikuna, 49,6% qarikuna. Kay runaqa astawanqa llaqtakunapimi kawsan (79%) y 21% chakrakunapi (INEI, 2020b). Perú suyupiqa hatun imaymana kawsayniyuqmi kan, 55 indígena runakunawan, 51 Amazonas manta, 4 Apu urqukuamanta (Ministerio de Cultura, 2022 watapi). Kay qhipa Censo Nacional de Población (2017 watapi) nisqaman hinaqa, 26 runakunam riqsichikunku huk indígena nisqa huñupi kasqankuta, chaymi yaqa 6 hunu runakuna kanku.(INEI,2017 watapi).

Chaymantapas, Perú suyuqa hatun mana kaqlla kayniyuq suyum, qullqi tariypi, kapuyipi, servicios sociales básicos nisqaman yaykuypi, infraestructura nisqapi, qari warmi kayninpipas. 2020 watapi, kullki wakcha kayka 9,9 patsakrimanta mirarirka, 30% Perú mama llaqtamanta runakunaman chayarqa. Kaymi 46 runakuna chakrakunapi tiyak runakunamanta (3,1 hunu runakuna) shinallatak 26% llaqtakunapi kawsaq runakunamanta (6,8 hunu runakuna) llakichirka (INEI, 2021b).

Qari warmi mana kaqlla kayninmanta rimaspaqa, Perú suyuqa ñawpaqmanmi puririrqan, imaymana kamachikuykunata churaspa, qari warmi qhawariyta políticas públicas nisqapi churanapaq, ichaqa manaraqmi suficientechu. Foro Económico Mundial (WEF) nisqamanta aswan qhipa kaq Índice Global de Brechas Género 2020-21 nisqa, Perú suyuta 37 kaqpi churarqa 156 suyukunamanta, qari warmi kayninkumanta, qullqimanta participación nisqamanta, oportunidad nisqamanta, educación nisqamanta, salud nisqamanta,

kawsakuymanta ima dimensiones nisqawan. hinallataq política empoderamiento (FEM, 2020-2021) himanam América Latinapi 7 posiciónpi. Chayhinallataq, Índice de Desigualdad de Género 2019 watapi, Perú suyuta 0,395 puntoswan churasqa, kayk'a huk posición urapi, hatun runa wiñariyuq mama llaqtakunamanta (0,340) (PNUD, 2022).

Perú suyuqa sapaqchayta hark'aq suyun, hinallataqmi kaqlla kayta riqsikun runaq derechonkuna (Hatun Kamay Pirwapi 1993 watapi, Art. 2 numeral 2 nisqapi). Hatun Kamay Pirwapi 191 artículo nisqapi, Perú suyu suyuq rurayninta churan, ima hark'akuykunata, chaykunan hark'akun derecho a la igualdad nisqa, utaq chaykunan kanku sapaqchasqa ruraykuna. Ichaqa Perú suyupiq kanmi warmikunapa contranpi discriminación estructural, chaymi sistemática, generalizada hinaspas masiva nisqa. Kay sapaqchayqa warmikunapaqmi achka sarunchaykunata paqarichimun, chaymi pisiyachin oportunidadninkuta, sistemáticamente derechonkutaspa sarunchaspa. Warmikunapaq achka sapaqchaykunawanmi afectasqa kanku, chaymi qhawarikun autonomía nisqapi (física, económica y toma de decisiones) limitacionkuna kasqanpi, chaynallataqmi hukniray dimensiones nisqapi (salud reproductiva, empoderamiento y mercado laboral) hinaspas áreas nisqakunapipas mana allinkuna kasqanmanta. (qali kay, yachay, llamkay, participación, tiempo utilización, hukkunapas), chakra llaqtakunapi aswan mana allin kananpaq. Discriminación estructural de género nisqa mana llapan warmikunatachu kaqlata afectan, paykunaqa manan homogéneo nisqa huñutachu ruranku, indígena, afroperuana, discapacitada, desplazada, wakcha, mana wakcha warmikuna kasqanrayku.

Qaripa warmimanta aswan hatun kayninmi institucionalizakun relaciones sociales nisqapi, instituciones públicas y privadas nisqapi hinallataq política nisqapipas, patrones socioculturales discriminatorios nisqawan (creencias, prejuicios, dogmas y costumbres), chaykunatan mirachinku, watanwata miraypurapi apachinku, chaymi wiñaypaq kawsachinku. Kay normas socioculturales nisqakunapaq paqarimuyninqa warmikunapaq qarikunapaq atiyininku t'aqanakuyinpin kashan, qari privilegiopipas. Warmikunata sapaqchayqa normakunapi, cultura institucional nisqapipas saphichasqam, chaykunam warmikunapa subordinación nisqa kallpanchan. Warmikunapa contranpi maqanakuyqa hukninmi aswan hatun instrumentukuna, chaynapi subordinación nisqapi kanankupaq, chaynallataq derechos nisqaman mana yaykunankupaq disciplinanankupaq. Kayqa manan hark'anllachu paykunapaq participacionninku procesos de toma de decisiones sociales, políticas, económicas y culturales nisqakunapi, aswanpas manan atikunmanchu kay espaciokunata t'ikrayta, chaykunan mirachin estructuras patriarcales de dominación nisqakunata.

Encuesta Nacional de Relaciones Sociales (ENARES) 2019 watapi nisqanman hinaqa, warmikunapa contranpi maqanakuyman tolerancia social nisqa indiceqa 59% tapusqakunamantam. Chay violenciata yanapaq actitudkunamanta rimaspaqa, 53% qari warmi tapusqakunam afirmanku warmikunapaq ñawpaqtaqa mamapa, warmipa rurayninta huntachinanku, chaymantañam proyecto personalninkuta haypayta atinku (INEI, 2019 watapi).

Desigualdad de género nisqa, wiñariypi, economía nisqapipas, ichaqa llapanmanta aswantaqa ayllukunapa allin kawsakuyninpin, chaypim mana chaninchasqa llamak'ypas, cuidado nisqapa rurayninkunapas estereotipokunapi, estigmakunapipas wichq'asqa kachkanku, chaypim warmikunapaq aswan llasa q'ipiyuq kanku qarikunamanta aswan llasa hinallataq aswan pisi oportunidadkuna allin kayninkuman chayanankupaq. Covid 19 pandemiarayku wichq'asqa kasqankupiq, qari warmi 19 puntos porcentuales t'aqanakurqanku, wasipi ruraykunaman churasqa pachamanta (MIMP, 2020). Kay warmikunapaq llasa q'ipiq sasacharqanmi llamk'ana qhatuman kutipunankupaq, qari masinkuman rikch'akuq condicionkunapi. 2022 watapi, 82% warmikuna wasipi qhaway ruraykunata ruranku, 16% qari masinkuwan tupachispa, warmikuna 27 aswan pachata sapa semana mana qullqiyuq wasipi llamk'ayman qusqankuta (Flora Tristán & IEP, 2021 watapi).

Chay enfoque de género nisqa, socio clave nisqakunawan tukuy proyecto ruray ruraypi churaspaqa, garantizakunqa, chay proyectopa impaktunqa yanapakunmi, llapan llaqtapa

kawsaynin allin kananpaq, chayhinallataq warmikunapapas aswan. Chayta hunt'anapaqqa, kallpachanami chay procesota, chaywanmi rikukunman chay condiciones desfavorecidas nisqakuna, maypichus warmikunaq chakranpi participacionnin rurakun, chay llaqtakunapi, espacios de toma de decisiones nisqakunapipas, chaykunan tupan recursos naturales nisqakuna kamachiywan. Kampupi warmikunapa empoderamiento político y económico nisqa allintam ruran ayllukunapa qullqi chaskiyinpi, seguridad alimentaria nisqapi hinaspa nutrición nisqapi, llapanpiqa ayllukunapa allin kawsakuyninpi.

2.2 Macro nivel (Leyes nisqa chaymanta políticas nisqakuna)

Nivel internacional nisqapiqa, Perú suyuqa Convenio de Eliminación de Todos los la Discriminación con Warmi (CEDAW, 2010) nisqatan ratifikarun. Chayhinallataq Convenio Interamericano de Convención de Violencia contra la Mujer, Convenio de Belém do Pará (Convenio de Belém do Pará) nisqatami ari nisqa, chaypimi mama llaqtapura kamachiykunata churan, warmikunata hark'anapaq, muchuchichun, chinkachinkapak, esfera pública y privada llamk'aykunapi. Hinallataqmi firmarun compromisoskunata, Declaración de Pekín hinaspa Plataforma Mundial (1995) hinallataq Agenda 2030 nisqa, chaypa Meta de Desarrollo Sostenible (ODS) 5 nisqapim qari warmi kaqlla kayta churan, chaynallataqmi meta 5.5 nisqapipas maskan tukuy imapi participacionta garantizayta warmikunaq allin representacionnin, hinallataq llapan niveles de decisiones nisqakunapi, política, económica, pública nisqa kawsaypi kaqlla umalliq kanankupaq.

Nivel nacional nisqapiqa, normas constitucionales nisqamanta hawa, Estado Perú suyuqa kamachiykunata, kamachiykunata, kamachiykunata ima churan, chaykunan kamachisqa kanku llapan niveles de gobierno nisqapaq. Kanmi imaymana políticas nisqakuna, chaykunan kallpachan qhari warmi kaqlla kanankupaq políticas públicas nisqakunapi, planes nisqakunapipas, aswan hatunmi Política Nacional de Igualdad de Género nisqa, chaypin churan 6 objetivos prioritarios nisqakunata: 1.Warmikuna maqanakuykunata pisiyachina; 2.Warmikuna espacios de toma de decisiones nisqakunapi haykunankupaq, participanankupaqpas garantizan; 4.Warmikunapa derechos económicos y sociales nishkakuna paktachinata garantizana; 5.Qhari warmi, esfera pública y privada nisqapi kaqlla kayta hark'aq barreras institucionales nisqakunata pisiyachina; hinaman, 6.Llaqta runakunapi sapaqchay sociocultural nisqa ruwaykunata pisiyachina. Kay kamachiyqa Plan Estratégico Multisectorial de Igualdad de Género (PEMIG) nisqayuqmi.

Kay políticas nisqakunan kamachin obligacionta kallpachanapaq valores igualitarios nisqakuna, ruraykuna, actitudes y comportamientos nisqakuna qari warmipura, garantizasqa derecho mana sapaqchasqa kanankupaq, hinallataq paykunaq contranpi violencia chinkachisqa kananpaq. Paykunaqa maskanku garantizayta tukuy derechonkuta (civil, político, económico, social y cultural). Hinallataqmi churanku obligacionkunata warmikunaq autonomía física, económica y toma de decisiones nisqakunata sociedadpi, administración pública nisqapipas kallpachanankupaq. Hinallataqmi qhawarinku enfoque interseccionalidad nisqatapas, aswanta qhawarispa aswan mana allin qhawarisqa huñukunata. Estadopi qari warmi kayninpa ruwayninta allinta churanamantaqa, aswantaqa kamachikuqkunapa atiyinkuna kallpanchasqa kananpaqmi, diferenciada nisqa willakuykunata paqarichiyta, warmikunapa rimanakuyninpaq hinaspa tantiyanapaq espaciokunapi yanapakuyninta, chaynallataqmi kay enfoque nisqapa churakuynintapas kamachiy qillqakuna, programakuna hinaspa proyectokuna.

Materia de género nisqapaq hatun instrumentos nacionales nisqakuna

- Perúpa Mamakamachiy Política (1993 wata). Art. 2 inc. 2 (qari warmi kayninman hina kaqlla kay hinaspa mana sapaqchay). Art. 191 (Estadopa responsabilidadnin, kaqlla kaypaq hark'akuykunata hurqunanpaq utaq sapaqchasqa ruraykunata).

Políticas Nacionales nisqa

- Acuerdo Nacional (2002) nisqa. Política 11 (maskanmi sapaqchayta atipayta, qharipas warmipas kaqla kanankupaq).
- Decreto Supremo No 054-2011-Plan Bicentenario PCM: Perúmanta 2021 watakama (tukuy qillqasqapiqa, mana sapaqchay, qari warmi kaqla kanankupaq, acciones afirmativas hinaspas kaqla oportunidadkuna hinaspas servicios básicos nisqaman universal acceso nisqakunam yuyaymanasqa kachkan).
- Acuerdo Nacional (2019) nisqa. 2050 watapaq suyu rikuy; proponen discriminación chinkachinapaq, hinallataq garantizanapaq kaqla haykuy oportunidadkunaman hinaspas condicionkunaman, huk sociedad justa y inclusiva nisqapi, mana pitapas qipaman saqispa.

Leyes y reglamentos de rango legal nisqa

- Decreto Legislativo No 635 Código Penal (1991) nisqa, Decreto Legislativo No 1323 (2017) nisqawan, Decreto Legislativo No 1410 (2018) nisqawan ima t'ikrasqa; huchachanmi huchakunata sapaqchaymanta hinaspas sapaqchayman incitacionmanta, agravado nisqa funcionario público nisqamanta hinaspas acoso, acoso sexual, chantaje sexual nisqamanta, hinaspas imaymanakuna, materiales audiovisuales nisqa utaq audios de contenido sexual nisqamanta mast'ariymanta hinaspas acoso sexual nisqamanta muchuchinapaq rurayta t'ikran.
- Ley No 26772 (1997), hark'anmi sapaqchayta, cancelacionta utaq alteracionta igualdad de oportunidades utaq tratamiento llamk'ay quypi hinaspas capacitación educativa nisqaman yaykuyta.
- Ley No 27942 (2003), warmi-qari puñuyman hark'anapaq, muchuchinapaq ima.
- Ley No 28983 (2007), warmi qarikuna kaqla kanankupaq.
- Decreto Legislativo No 1098 (2012) kamachiypi. Warmikuna, Poblaciones Vulnerables nisqakunap Ministerionpa Organización y Funciones nisqamanta Kamachiy - MIMP. Warmikunapaq políticas públicas nisqamanta kamachiq wasi, hinallataq qari warmi kayninmanta.
- Ley No 30314 (2015), espacios públicos nisqapi acoso sexual nisqakunata hark'anapaq, muchuchinapaq ima.
- Ley No 30364 (2015), warmikunata, ayllu tantanakuymanta runakunawan llakichiykunata hark'ankapaq, muchuchinkapaq, chinkachinkapakpas ima.
- Ley No 30982 (2019), Ley 24656, Derecho General de Comunidades Campesinas nisqa kamachiyta t'ikran, Comunidades Campesinas nisqapi warmikunap rurayninta kallpachananpaq.
- Decreto Legislativo No. 1470 (2020), COVID-19 declarasqa emergencia de salud nisqapi warmikunapa contranpi, ayllupi kaqkunapa contranpi violenciapi ñakariqkunata cuidanankupaq hinaspas amachanankupaq medidakunata churan.
- Ley No 31030 (2020), electoral kamachiy kamachiykunata t'ikran, chaywanmi garantizakun paridad de género hinaspas alternancia nisqa lista candidato nisqakunapi.
- Ley No 30982, (2021) nisqa kamachikuy 24656, Derecho General de Comunidades Campesinas nisqa kamachikuy ninta t'ikraq, chaymi warmikunapa rurayninta kallpanchan, chaypim churan 30%llapas Junta Comunal nisqapi kaqkunamanta, chay organismo encargado del gobierno y administración de ayllu llaqta, warmikunam kananku.
- Decreto Supremo No 010-2022-MIMP, kallpachan capacitación obligatoria perspectiva de género nisqapi, administración pública nisqapi violencia, discriminación nisqa hark'akunanpaq.

Decretos Supremos chaymanta Resoluciones nisqakuna

- Decreto Supremo No. 005-2017-MIMP: Gobierno Nacional hinaspas Gobierno Regional nisqakunapq entidades públicas nisqakunan comisión, comité utaq llamk'aq huñuta ruwanku Igualdad de Género nisqapaq.
- Decreto Supremo No 002-2018-JUS: Plan Nacional de Derechos Humanos 2018 - 2021 tawa objetivos estratégicos nisqakunata churan warmikunata amachanapaq: (1) Warmikuna contra violenciata pisiyachina, (2) Warmikuna espacio de toma de decisiones nisqapi participanankupaq kallpanchana, (3) Warmikunapa derechos sexuales y reproductivos nisqa rurayninta garantizana, (4) Garantía warmikunapa kikin qullqi mirariy.
- Resolución Suprema No 129-2018-PCM, VCMpa contranpi comisión multisectorial temporal nisqatan paqarichimun, chaypa maqanakuyinmi suyupaq ñawpaqman churasqa.
- Decreto Supremo No 056-2018-PCM, 2021 watapaq Política General del Gobierno nisqatan aproban, hinaspas churan ñawpaqman puririq kamachikuy hina, qari warmi kaqlla kanankupaq, mana sapaqchasqa kanankupaq, hinallataq warmikunata tukuy imaymana maqanakuymanta amachasqa kanankupaq garantizananpaq.
- Decreto Supremo No 008-2019-MIMP, Política Nacional de Igualdad de Género nisqatan aproban.
- Decreto Supremo No 014-2019-MIMP: Reglamento de Ley No 27942, Ley de Prevención y Castigo de Acoso Sexual nisqa.
- Decreto Supremo No. 002-2020-MIMP, Plan Estratégico Multisectorial de Igualdad de Género nisqa Política Nacional de Igualdad de Género nisqatan aproban.
- Decreto Supremo No 012-2016-MINAM, Perú suyupi Plan de Acción de Género y Cambio Climático nisqatan aproban.
- Resolución Jefatural N°187-2020-ANA, kamachin Comisión Nacional de Igualdad de Género nisqa Autoridad Nacional de Agua nisqamanta.

Chay kamachikuykuna kaptinpas, aswan sasachakuyqa pisilla rurasqa kasqanmi. Warmikuna, qarikuna mana kaqlla kasqankuqa, mana suficiente voluntad política nisqapim qhawarikun, chaynapi qari warmi kayninpa enfoque nisqa allinta churasqa kananpaq, interinstitucional, registrokuna hukllachasqa hinaspas función pública capacitada hinaspas sensibilizada nisqa kasqanmanta, chaynapi yuyaychanankupaq, sichus mana comprometekunkuchu brechas de género nisqakunata wichqanankupaq hinaspas allinta manejanankupaq chayqa, chay ruraykuna rurasqankuta ruranankupa ukunpi chaykunata astawan ukunchanankupaq yanapachkanku.

2.3 Nivel meso nisqa (institucionkuna)

Perú suyupiq 1996 watamantapachan warmikunapq políticas públicas nisqamanta kamachiq wasi kan (Decreto Legislativo No 866, qhipaman MIMDES, Derecho Orgánico 27779. 2012 watamantapachan sutinta t'ikrarqan Ministerio de Mujeres y Poblaciones Vulnerables (MIMP) nisqaman, Decreto Legislativo No 1098 nisqawan. Kunanqa kamachikuqmi, warmikunapq derechonmanta políticas nacionales y sectoriales nisqakunata qhawarinapaq, hinallataq warmikunapq contranpi maqanakuykunata hark'anapaq, amachanapaq, qhawarinapaq ima, qari warmi qhawariyta kallpachanapaq, kallpachanapaq ima, políticas, planes, programas y proyectos de Estado hinaspas instituciones públicas y privadas nisqakuna. Kay ministerio umalliqña kanman chaypas, kallpachananmi, aswantaqa llapa sectorkunawan, niveles de gobierno nisqawan kuskanchakunanapaq. Aswan pisi kallpanmi tarikun pisi atiyinikuna, institucional recursokuna hinallataq presupuesto ruwayninta hunt'anapanpaq. Kay pisi kallpa kayqa astawanmi yapakun inestabilidad política nisqa hinalla kasqanwan, Estadopa políticas de largo plazo nisqa mana kasqanrayku, chaynallataq wakin sectores claves del gobierno nisqapa voluntad política nisqawan, kunan Rimana Wasi hina, chaymi mana debatikunchu hatun asuntokunamanta, warmikunapa, sipaskunapa derechos sexuales nisqamanta.

Chayhinapas, kanmi sinchi kawsay kuyuriy, warmikunapq runa hayñikunata, LGTBQ ayllullaktatapas amachaq, hina Red Nacional de Promoción de Mujeres, Alto al Abuso

Callejero tantanakuy, Manuela Ramos Movimiento, Flora Peruano Warmikunapaq Wasi. Tristán (Red de Mujeres y Hábitat de América Latina nisqapi kaq), hukkunapas. Chayhinallataq chakra llamk'aqkunapaq, indigena warmikunapaq kuyuy tiyan, tantanakuykunawan, tantanakuykunawanpas kayhina: Organización Nacional de Mujeres Indígenas Andinas y Amazonas del Perú (ONAMIAP), Federación Nacional de Mujeres Campesinas, Artesanas, Indígenas, Nativas y Salaridas del Perú (FEMUCARINAP), hukkunapas. Llapan kay organizacionkunanan influyen kamachikuykuna, políticas públicas nisqakuna warmikunaman allin kananpaq, campaña de concienciación pública nisqakunata ruranku, hinallataq casos emblemáticos nisqakunata amachanku órganos judiciales nacionales y internacionales nisqakunaq qayllanpi.

Perú suyupiq, Deutsche Gesellschaft für Internationale Zusammenarbeit (GIZ) GmbH nisqa, Perú suyupi yanapanakuypa Mesa Redonda de Género nisqapi (MESAGEN) yanapakun. Kayqa Perú suyupi cooperación internacional nisqa kuskanchasqa kasqanmanta instancian. Paypa munayninca yanapaymi qari warmi kaqla kaypi, warmikuna, sipaskuna, wayna sipaskuna kallpanchasqa kanankupaq, planes nacionales hinaspas políticas nacionales nisqapi, compromisos internacionales nisqapi hinaspas obligaciones nisqapi Perú suyupa firmasqan. Kunanqa MESAGEN nisqapiqa representaciones diplomáticas nisqakunanan, organizaciones internacionales de cooperación oficiales nisqakunanan (iskay suyu hinallataq/utaq achka suyukunapi) llamk'anku, chaykunanan llamk'anku qari warmi kaqla kaypi, hinallataq Perú suyupi warmikunaq derechos humanos nisqa puririchiypi. Kunanqa, GIZ nisqa, warmikunapa contranpi violencia de género nisqa hark'ananpaqmi huk proyectota ruranku, chaywanmi yanapakun Sistema Especializado de Justicia de Violencia nisqa takyachiyta, warmikunapa hinaspas ayllunkunapa contranpi violenciata amachanapaq hinaspas muchuchinapaq (SNEJ).

2.4 Nivel micro nisqa (objetivo nisqa huñukuna)

Perú suyupiq, kanmi markasqa patrones de roles y/utaq comportamientos nisqakuna qari warmi kayninman hina, hinallataqmi históricamente establecidos estereotipos y expectativas sociales nisqakuna warmikunapa, qarikunapa munayninmanta hinaspas oportunidadninkunamanta hinalla kachkan, chaykunaqa sutillam sapaqchasqa kanku, warmikunapa akllakuyninkunata limitaspa tukuy wiñarinkupaq. Participación política nisqapipas, económica nisqapipas qarikunaqa warmikunamantaqa hatun ventajayoqmi kanku, qhawarinapq, chaninchasqa llamk'ayman haykuypi, llamk'ayman haykusqankupa allin kayninpi hinaspas llamk'anankupaq hinaspas yachachinankupaq pacha kasqanmanta controlpi. Foro Económico Mundial (FEM 2020) nisqanman hinaqa, Perú suyupa hukninmi kay pachapi, chay suyukunaqa pisiyayllatam qhawachin, chaymi 144 mama suyukunamanta 128 kaqpi kachkan.

Qali kay. Apu urqu warmikuna hinaman, indígena nisqakunanan aswan pisita haykunku prenatal nisqapi hampiq profesional nisqawan. 13,1% warmikunalla hampiqwan hampichikurqanku, 39,5% warmikuna llaqtakunapi tiyaq warmikunawan tupachisqa. Chaynallataqmi, 2021 watakama, institucionalizado paqariqkunawan pisilla haykuyqa willakuchkarqa, llaqtapi (96,9%) hinaspas rural (81,1%) institucional nacesqankumanta 15,8 diferenciawan. Hukninpiqa, paqariqkunapaq institucional atención limitada nisqamanta aswantaqa, chay nacimientos nisqakunaqa kanmi hampina wasipi, chaytaqa enfermerakunam ruranku, manam profesionales médicos nisqakunachu (17,4% rural, 4,2% urbanos nisqawan tupachisqa) (ENDES, 2021).

Tasa de nacimiento nisqamanta, wayna sipaskuna wiksayakusqankumanta, imaynan rikusun 01 Tawkuta nisqapihina, aunque chay suyukuna proyectopa ñawpaqman churasqankunaqa manan aswan hatun tasas de embarazo adolescente nisqayuqchu kanku nivel nacional nisqapi (Amazoniapa suyunkunawan tupachisqa), kunankamapas rikunchikmi Apurímac 10,7% tasata rikuchisqanmanta, Arequipa, Cuzco, Puno departamentokunapi 5%wan

tupachisqa. Chaynallataqmi 5% warmikuna kanku, paykunam qawachinku planificación familiar nisqapaqmana huntasqa necesidadkunata, kikin suyukunapi; Puno aswan pisi pachakmanta huknin kunan pacha anticonceptivos nisqawan llamk'aq kasqanrayku; tawa suyukuna proyectopa ñawpaqman churasqanmanta (qaway Tawla 01) (INEI, 2021 watapi).

Tawla 1

Pachakchasqa (%) wayna sipaskuna wiksayakusqanku, kunan pacha anticonceptivo nisqa ruraykunata, hinallataq planificación familiar nisqa necesidadkunata, chay suyukuna ñawpaqman churasqakunapi.

Suyu	15 watamanta 19 watakama wayna sipaskuna, hayk'aqllapas wiksayakuqkuna	Pachakchasqa (%) warmikuna kunan pacha anticonceptivo nisqawan yanapachikusqankumanta	Pachakchasqa (%) warmikuna mana hunt'asqa necesidadniyuq planificación familiar nisqayuyq
Nacional	6.6%	78.1%	5.5%
Apurímac	10.7%	79.9%	5.9%
Arequipa	5.0%	80.7%	5.0%
Cusco	4.6%	80.1%	7.1%
Puno	5.7%	75.3%	5.1%

Fuente nisqa: MIMP. Oficina de Monitoreo y Evaluación nisqapi. ENDES, 2021 watapi

2020 watapi, infecciones respiratorias agudas (ARI) wawakunapi mana pichqa watayuyq kaqkunapiqa aswan hatunmi karqa chakrakunapi (7,2%) llaqtakunapi 4,9% kaqwan tupachisqa. Wawakunapi IRA nisqakunaqa aswan achkam rikurin wasikunapi maypichus carbón nisqawan yanukunankupaq combustible hina, 12,9%, 7,3% nisqawan tupachisqaqa, maypichus llant'a, ischhu utaq chakra llamk'aypa q'upakuna llamk'achisqa. Hukninpiqa, unquy diarrea aguda (EDA) hinallam kachkan huk importante causa wañuyupaq warma kayninpi, 9,4 wawakuna manaraq pichqa watayuyq kay unquywan unqunku, aswan achka qari warmakuna (9,9) warmi wawakunamantaqa (8,9) (INEI, 2021 watapi).

Yachay: Chay proyectopa suyukuna prioridad nisqapi warmikunapa alfabetización nisqanqa promedio nacional nisqamanta aswan hatunmi (8% warmikunapaq, 3% qarikunapaq). Apurímac llaqtapiqa 20% warmikunam mana qillqayta yachaq kanku, mana qillqaytapas yachaq qarikunamantaqa 5,8% warmikunam. Chaynallataqmi Cusco llaqtapipas, warmikunamanta 16% mana qillqayta yachaq, qarikunamantataq 3,8% mana qillqayta yachaq; Puno llaqtapiqa 14,2% warmikunam mana qillqayta yachankuchu, 3%taq qarikuna; Arequipapiqa aswan pisim mana qillqay yachaq runakunaqa, 4,7% mana qillqay yachaq warmikuna (4,7%) mana qillqay yachaq qarikuna (1,5%) (INEI/ENAH0, 2019 watapi).

2021 watapi, warmikunapak yachay wasiman yaykuyka 91,4%, qarikunapak 91,1% (INEI 2022). Chaynallataqmi, 2021 watamanta, Cuscoqa aswan hatun tasa neta nisqatam qawachin, warmi warmakunapi, qari warmakunamantaqa, mana Apurímac, Arequipa y Puno hinachu. Huk ladumantaq, Cuscoqa aswan hatun tasa neta de asistencia secundaria nisqa yachaywasiman rinku, 12 watayuyqman 16 watayuyqkama wayna sipaskunapaq, kikin watayuyq qari wawakunamantaqa. Punoñataqmi qari wayna sipaskunapaq favorninpi aswan hatun chikan kayninta qhawachin (MI-NEDU, 2020 watapi).

Nivel primario nisqapiqa, sipaskuna, qari wawakuna ima, chayman yaykuypi mana kaqlla kasqankuqa, nivel nacional nisqapiqa wichqasqañam (qaway tawla 2). Ichaqa, nivel secundario nisqapiqa, desigualdad nisqa yapamanta rikurin, chaymi sipas sipaskuna mana allinpi tarikun. 2020 watapi, 71,9% sipaskuna, 76,7% qari wawakuna secundaria yachay wasiman rirqanku. Secundariapi mana allinkuna kasqanmanta sut'inchanapaq hukninmi, yachaywasimanta llusqisqankurayku, qullqimanta utaq ayllumanta (45,8% rural, 43,9% llaqta); manaraq watanpi wiksayakuy utaq casarakuy (24,9% rural y 16,8% urbano), hinallataq graduación utaq yachay academia nisqapi (11% rural y 27,5% urbano) (MINEDU, 2020 watapi).

Tawla 2

Tasa Mana qillqay yachaq, asistencia hinaspa yachaywasimanta llusqiy

Suyu	Tasa alfabetización nisqa 15 watayumanta wichayman runakuna (ENAHO, 2019 watapi)		Tasa neta (*) asistencia educativa nisqamanta modalidad básica regular nisqapi (MINEDU, 2020 watapi)			Educación básica nisqapi yachaywasimanta llusqiymananta tasa (MINEDU, 2020)
	Warmikuna	qarikuna	Educación inicial nisqa	Educación primaria nisqa	Educación secundaria nisqa	Llapan
Nacional	8.1%	3.0%	81.2%	94.4%	83.5%	9.1%
Apurímac	20.0%	5.8%	99.0%	97.7	87.0%	1.1%
Arequipa	4.7%	1.5%	82.9%	95.6%	90.2%	3.8%
Cusco	16.0%	3.8%	84.4%	98.8%	89.8%	4.7%
Puno	14.2%	3.1%	65.0%	99.3%	93.8%	2.3%

Fuente nisqa: MIMP. Oficina de Monitoreo y Evaluación nisqa.

(*): hayka runakunam huk qusqa yachay pataman (inicial/primaria/secundaria) rinku, chaykunam chay nisqa nivelpaq churasqa watanpi kachkanku, chay nisqa edad nisqa huñupi llapan runakunawan tupachisqa (INEI, MINEDU)

Qullqi chaskiy hinaspa llamk'ay. 2010 watamanta 2019 watakamam aswan achka qullqi rakisqa suyuqa Apurímac llaqtam karqa, 28,2% warmikunam aswan achka karqaku mana kikin qullqiyuq qarikunamanta. Cusco qatin chaymanta Arequipa hinaspa Puno, llapanku promedio nacionalmanta uraypi. 2020 watapi, pandemia pachapi, tukuy suyukunapi kullki yaykuyka pisiyarka, hinapas iskay mana niraq dinámicaswan. Apurímac, Cusco, Puno suyukunapi, mana kikin qullqiyuq qarikuna yapakuchkaptipas, warmikunaqa anchatam pisiyarurqa. Huk sut'inchayninca kanmanmi, qarikunapaq llamk'ay formal chinkachisqa kasqanraykun warmikuna musuq ruraykunata, llamk'aykunatapas qallarirqanku qulqita tarinankupaq. Arequipapi, mamallaqtipipas, chimpapuraymi kan: wichkasqam achka empresakunata, llamk'aykunatapas llakichisqa. Chayna kaptinqa, iskaynin pachakmanta huknin mana qullqiyuq runakunam anchata mirarunku, qarikuna aswan achka warmikunamanta, chaymi iskayninkupa mana kaqlla kasqankuta pisiyachirqa (INEI, 2020 watapi).

Tawla 3 yupay tawku

Warmikuna, qarikuna mana kikin qullqiyuq, 2010-2019, hinaman 2020 watakunapi, suyupi, mama llaqtipipas

Suyu	2010-2019 (pachaqchasqapi %)			2020 (pachaqchasqapi %)		
	Warmikuna	Qarikuna	Brecha nisqa M - H	Mujeres	Hombres	Brecha M - H
Apurímac	39.6	11.5	28.2	32.8	12.1	20.7
Arequipa	28.4	12.0	16.4	38.1	22.3	15.8
Cusco	33.4	13.7	19.7	30.5	18.2	12.3
Puno	29.6	15.9	13.7	25.1	17.4	7.7
Nacional	31.3	12.1	19.2	36.0	19.7	16.3

Fuente nisqa: INEI, Qari warmi kayninmanta rikuchiqa, 2020 watapi

Llamk'aymanta rimaspaqa, chakra llaqtakunapiqa 68% warmikunan chakra llamk'ayman qokunku. Venta y servicio llamkaykunapaq 41,9% warmikunapaq llamk'aykunatam rikuchin, 18,7% chakrakunapi (INEI/ENDES, 2021). Nivel nacional nisqapiqa 28,1% warmikunam kikinkumanta llamk'ay 15 watayumanta 49 watakama chakra llamk'ayniyuq kanku, 36,2%ñataqmi mana chakra llamk'ayniyuq kanku. Chakra llamk'ayniyuq warmikunamantaqa 37,6% mana qullqiyuq ayllu llamk'aykunakanku, 46,3% chakra llamk'ayniyuq warmikunalla qullqita hap'inku. Llapan warmikunamanta, mana qullqiyuq utaq imapas llamk'asqankumanta qullqita chaskisqankumanta, 32% warmikunam chakra llamk'aypi kachkanku (INEI/ENDES, 2021 watapi)

(Carga) Wasipi llamk'ay chaninchasq hinaspa mana chaninchasqa: Nisqamanhinaqa; Perú suyupiqa aswan achka warmikunam sector informal nisqapi kanku, paykunam aswan

achka cargata apanku mana chaninchasqa wasipi llamk'ayta, chaymi pisiyachin utaq harkan chaninchasqa llamk'ayniyuq kanankupaq. Wasipi llamk'aypas, ayllu runakunata qhawaypas, wawakuna, yuyaq runakuna, unqusqa utaq mana atiq ayllukuna ima, astawanqa warmikunaman urmaykun. Llapankayninpiqa, warmikunaqa sapa semanam 23 aswan pachata mana chaninchasqa llamk'ayta hapinku qarikunamantaqa (39 pachakuna 28 tullmikuna 15 pachakuna 54 tullmiwan tupachisqa) (INEI/ENUT, 2011). Chaymantapas, warmikunapa llamk'ayninta qhawariyqa sasachakuymi, wakin llamk'ay rurasqankuqa manam llamk'ay hinachu qhawasqa, manataqmi willakunchu. aswantaqa chakra llamk'aymanta rimaspaqa parcelas familiares nisqapi, negocios familiares nisqapi utaq sector informal nisqapi (INEI/ ENDES, 2021). Mana chaninchasqa llamk'aypa hinaspa wasipi qhawaypa llasaynin warmikunaman wichiykuptinpas, pandemia kachkaptinpas, yachaywasikuna wichqakuynin, sistema de saludpa saturación nisqapas iskay kutitam afectarqa, chaymi aswan hatun carga de atención nisqa paykunaman churarqa mana chaninchasqa llamk'ayqa chay pachakama wasipi wisq'asqa kay.

Decisión chraypui yanapakuy: 2021 watapi Ley de Paridad y Alternación nisqa Congresopaq, subnacional kamachiqkunapapas candidatokunapap churasqa kasqanmantapachan, kay niveles nisqapi warmikunaq participacionnin yapakurqan⁵. 2021 watapi, 49 warmikuna, 81 qarikuna Rimana Wasiman ajllasqa karqanku (Qaway Tabla 4). Warmikunapa participación política nisqapiqa 27,7% nisqamanta, kunan pacha (2016 - 2021) 37,30% nisqamanmi yapakurqa. Ichaqa Rimana Wasipi warmikunaq subnacional representacionninqa pisillaraqmi, Apurímac, Arequipa, Cusco suyukunapi warmikuna kuskan qarikunata representasqankurayku. Puno suyupiq, Rimana Wasipi mana warmi representacin nisqa kanchu, kay suyuta representaq pichqa qari congresistakunawan tupachispa (ONPE, 2022 watapi).

Tawla 4

Participación política, suyu akllasqamanhina – 2020 watapi

Suyo	Mama llakta Rimana Wasipi hayk'a Congresopi tiyanakuna: 2021-2026 watakunapi	
	warmikuna	Qarikuna
Nacional	49	81
Apurímac	1	1
Arequipa	2	4
Cusco	2	3
Puno	0	5

Fuentes nisqa: Oficina Nacional de Procesos Electorales nisqa– ONPE,2022watapi

Kikin norma de paridad y alternancia nisqawan tupachispaqa, 2023 watapaqmi kanqa musuq kamachiqkuna nivel subnacional (Gobernadores, Alcaldes, Concejales ima), maypichus ñawpaq pachawan tupachisqaqa pisilla yapakurqataqmi.

Ichaqa, **Tawla 5 yupay** nisqapi rikusqanchishina, 25 suyukunamanta nivel nacional nisqapiqa 2 suyukunallan warmikuna kamachisqa kanku. Kay iskay warmikunamantaqa manam mayqinpas tupanchu Proyectopa ñawpaqman churasqan suyukunawan. Rikullanchiktaqmi, Cuzco llaqtamantaqa, iskay warmikunam 13 suyuchakunapi provincial alcaldekuna akllasqa kanku; Nitaq Apurímac, nitaq Arequipa, nitaq Puno, mana warmi alcaldeyuchu nivel provincial nisqapi. Kay kutipi kamachiy de paridad y alternancia nisqa churasqa kaptinpas, chiqaptam ancha allinpuni warmikunapa participación política nisqapi suyukuna ñawpaqman churasqakunapi (INEI 2022) ⁶.

⁵ En el 2021, la Ley No. 30996, de paridad y alternancia para cargos de elección popular se hizo obligatoria. Esta ley estipulaba que en el 2021 las mujeres debían ocupar el 40% de las listas, en el 2026 el 45% y en el 2031, 50%.

⁶ Yaqapaschá Ley de Paridad y Alternación nisqa “voto preferencial” nisqawan tupasqa, chaymantapacha, lista de candidatos nisqapi 50% qharikuna, 50% warmikuna ima representacionniyuq kanman chaypas, voto preferencial nisqa qusunki atiyta votayta mana respetaspa alternancia nisqa. Huk sut'inchaytaqmi qokun imaymana partido político nisqakunamanta otaq movimientokunamanta, chaykunapq participacionninqa generalmente qharikuna umallin.

Warmi Ilaqta kamachiqkunamanta rimaspaga, 1.800 masnin municipiokunamantaqa 90 municipiokunallam warmi alcaldeyuq kanku. Nawpaqman churasqa suyukunapim Apurímac Ilaqtapi iskay akllasqa alcaldekuna 84 municipiokunamanta. Arequipapi, 109 munisipyukunamanta, 9lla warmi alcaldeyuq; Puno Ilaqtapi, 109 municipiokunamanta, tawalla warmikunami kan.

Tawla 5

Yupay hinaspa pachaqmanta huknin Gobierno Subnacional kamachiqkuna, qari warmi kayninman hina rakisqa

Suyu	Gobernadores/as regionales nisqa		Alcaldes/as provinciales nisqa		Alcaldes/as municipales nisqa		Regidores/as nisqa	
	Warmi	Qari	Warmi	Qari	Warmi	Qari	Warmi	Qari
Nacional	2 (8%)	23 (92%)	8 (4,8 %)	188 (95, 2%)	90 (4,9%)	1772 (95,1%)	3186 (29,9%)	7468 (70,1%)
Apurímac	0	1	0	7 (100%)	2 (2,4%)	82 (97,6%)	115 (25,8%)	331 (74,2%)
Arequipa	0	1	0	8 (100%)	9 (8,3%)	100 (91,7%)	211 (34,1%)	408 (65,9%)
Cusco	0	1	2 (15,4%)	11 (84,6%)	2 (1,8%)	110 (98,2%)	160 (25,4%)	472 (74,6%)
Puno	0	1	0	13 (100%)	4 (8,3%)	105 (91,7%)	153 (24,9%)	462 (75,1%)

Fuente nisqa: Qari warmi kayninkupi mana kaqla kayninkuna 2022: Warmikuna, qharikuna kaqla kanankupaq ñawpaqman puririy (INEI)
Directorio Nacional de Gobiernos Regionales, municipios provinciales y distritales 2023 nisqa (INEI).
Kikinpa rurasqallan.

Nisqamanhinaga, warmikunapa participación política nisqapi kayninqa qhawarichinmi tukuy rikchaq warmikunapa participacionninpa imayna kasqanmanta, chaymi qhawarichin nivel nacional, subnacional utaq comunitario nisqapipas. Kayqa merecen especial atención sichus proyectoqa munan kallpachayta gobernanza climática nisqatapas, adaptación nisqatapas, perspectiva de género nisqamanta.

Warmi-qhari maqanakuy: 2022 watapi, 55 Perú warmikunamanta, qusanku utaq warmiqhari puñuyninkupi maqanakuyipi tarikurqanku. Iskayninmi violencia física nisqapas, violencia sexual nisqapas aswan hatun proporción nisqapi willakurqa chakra Ilaqtakunapi, 28,6% hinaspa 7,2%, chayman hina; Sichus autoidentificación étnica nisqa qhawarikun chayqa, aswan hatunmi karqan warmikunaq violencia nisqapi, 28,6% hinallataq 7,2%, chayman hina, chaymanta, warmikuna origen nativo⁷ nisqamanta aswan achka pachakmanta huknin violenciapi ñakariqkuna 54,4%. Violencia psicológica y/utaq verbal nisqapiqa, aswanta rikurirqa Ilaqtakunapi warmikunapi (51.5%). Tawa suyukuna ñawpaqman churasqakunamantaqa, Apurímac Ilaqtapin aswan achka kanku warmikunaq contranpi maqanakuy (violencia total y psicológica). Pachaqmantaq violencia física nisqa aswan achkam Cusco suyupi, violencia sexual nisqataqmi aswan achka Puno Ilaqtapi (Qaway Tabla N°6). Chay razonkuna rikuchirqanku warmikuna violencia física nisqapi mana willasqankumanta utaq yanapayta maskasqankumanta, mana necesario kasqanrayku (42,9), chaymantataqmi p'inqaypi churasqamanhina (16.8%), hinallataq mana yachayniyoq (mana yacharqankuchu mayman rinankutapas utaq mana yacharqankuchu serviciokunata, 11.0%), huk razonkuna ukhupin karqan maqasqa kayta otaq wawankuta manchakuy, paykunata maqaq runapaq sasachakuykunata paqarichiyta manchakuy, t'aqanakuy/t'aqanakuy manchakuy (INEI/ENDES 2021). Chayhinallataq willasqam warmikuna víctimas de trafico llamk'aymanta, kay Policía Nacional de Perú llamk'ay wasipi qillqarisqakuna, kay llamk'aywan ñawpaqman churasqa suyukunapi. 2020 watapi, Cusco willasqam 19 warmikuna llakichishkamanta, Arequipa willasqam 13, tawa ñawpaqman churasqa suyukunamanta astawan hatun yupaykuna

⁷ Qichwa, Aymara, nativo de la Amazonía, huk indígena utaq aborígen nisqa runakunaman perteneceq utaq parten.

(Fiscalía Nacional, 2020). Warmi wañuchiymanta rimaspaqa, 2022 watapi, 7 warmi wañuchiymanta willakurqa Cuscopi, 4taq Arequipapi (MIMP, 2022).

Tawla 6

Pachaqchasqa (%) ayllupi, aychapi hinaspa/utaq warmi-qhari puñuyupi maqanakuy, qhatuy hinaspa warmi wañuchiy, ñawpaqman churasqa suyukunapi

Suyu	Warmikunapa contranpi maqanakuy haykapipas qusanpa utaq inkanpa ruwasqan (a)			Violencia física y/utaq sexual violencia qusa utaq inkanpa ruwasqan kay qhipa 12 killakunapi (a)		Warmikuna ñak'arisqakuna huchamanta runa rantinamanta huk denuncia killkashqawan kay PN (b)	Hayka warmi wañuchisqaku na kasqanmanta (c)
	Llapan	Psicológican isqa	Física nisqa	Llapan	Sexual nisqa	Llapan	Llapan
Mama suyu	54.9%	50.8%	26.7%	33.6%	5.9%	342	67
Apurímac	64.1%	60.7%	37.8%	43.3%	11.8%	4	1
Arequipa	60.7%	54.0%	36.3%	36.0%	9.5%	13	4
Cusco	62.2%	58.6%	38.7%	42.0%	11.4%	19	7
Puno	62.2%	57.8%	36.3%	38.5%	12.2%	1	4

Maypi kaq: MIMP. Oficina de Monitoreo y Evaluación de Políticas nisqapi.

(a) ENDES, 2021

(b) Ministerio Público nisqa, 2020

(c) Programa Aurora, Ene - Jul 2022

1 Tukuchiy utak conclusión nisqa proyectopaq

Derecho formal a la igualdad nisqa achka hark'akuykunawanmi tupan, chaykunam qhawarichikun qari warmi kayninkumanta mana allin kayninpi, tukuy patakunapi, áreas sociales nisqapipas, chaymi huknin hatun hark'akuy desarrollo sostenible nisqapaq, chaymi mana pitapas qipaman saqinchu. Perú suyupiq, manaraqmi allin garantiakuna kanchu derecho a la igualdad nisqa hunt'asqa hunt'akunanpaq, hinallataq contexto de emergencia salud nisqatapas, COVID-19 nisqa warmikunata mana allinpi churasqankurayku. Chayna kaptinpas, kanmi allin ñawpaqman puririq kamachikuy, chaymi Estadopa llapallan sectorninkunata, llapan niveles de gobierno nisqakunatapas obligan, chay perspectiva de género nisqa políticas públicas nisqakunaman churanankupaq. Kay ñankunapi, llamk'ayqa, socios políticos nisqawan, actores nisqawan, usuarios nisqawan ima, chakra llamk'aymanta, unumanta ima, huk oportunidadta qun, huk oportunidadta yanapanapaq, chay brechas nisqakunata wisq'anapaq, género nisqawan, chaywantaq rikukun ruraykunata ruranapaq, chay unay pachapaq, yanapanakuna huk t'ikray social y institucional nisqaman chayanapaq, aswan igualdad nisqaman sectores altamente masculinizados nisqapi, hinallataq contexto post pandemia nisqapipas.

Capítulo 3: Sectorpi género de dimensiones nisqa

3.1 Nivel de meta nisqa

28 punchaw, anta sitwa killapi, 2022 watapi, ONU hatun organizacionqa, A/RES/76/300 kamachiyta hap'irka, chaypim ch'uya, qali pachamamaman yaykuyka, runapaq hayñi hina riक्सishqa, hinallataq pachamamamanta rimanakuykunata tukuyta paqtachinatam riक्सisqa. Riक्सillantaqmi pacha t'ikray, pachamamapa kaqninkunata llumpayta aprovechay, wayra, allpa hinaspa unu qachachakuynin, chaynallataq biodiversidad chinkachiypas, huk ruraykunapas, kay derechowan huntasqa kusikuyta harkasqanmanta. Intergubernamental de Cambio Climático huñu (IPCC) nisqanman hinaqa, warmikunata, sipaskunatapas imaymanata afectanman, chaymantapas, pacha tikrayqa, qari warmi mana kaqlla kaytam aswan mana allinta ruwanman, warmikunapa mana allin kayninkutapas yapanmanmi.

Warmikunapa runa derechunkunapi shuk hatun instrumentu internacionalmi kan, Convenio de Eliminación de Todas las Discriminaciones con la Mujer (CEDAW, 1979). Kay instrumentuqa, warmi-qari kaqla kaypa dimensionnintam hamut'ananchik, chaynapi warmikuna sapaqchasqa kanankupaq, chaynallataq qarikuna hina derechokuna hinaspa oportunidadkuna chaskinankupaq garantizasqa kananpaq. 2018 watapi, Comité CEDAW nisqa, aswan allin kasqanmanta rimarirqa, datos desagregados nisqakuna huñuyta, t'aqwiyta kallpachay, política nisqakunaq kuskachakuyninta allinta qhawarina, sectorkunapura kuskanchanakuy allinchay, subnacional gobiernokunaq ruwayninta kallpachay, hinallataq atiy wiñachiy, tecnología nisqaman haykuy ima. Chayhinallataq, rural warmikunapaq hayñikunawan tupachispa, rural economiakunata sinchiyachinata, llaqtapi llamk'aykunata, warmikunapaq kawsayta wiñachinata yuyachirqa.

Tawa kaq Conferencia Mundial de Mujeres nisqapa Declaración y Plataforma de Acción nisqapas, 1995 watapi Pekín llaqtapi rurasqa, huk instrumento internacional clave nisqapas. Chayqa hukninmi karqa punta kaq plataformakunamanta, chaywanmi qhawarichirqa qari warmi qhawariyta tukuy imapi, pachamamapipas. Kay plataformapiqa 12 ejes de prioridad nisqakunam kachkan, hukninmi "Warmikuna hinaspa pachamamawan", chaypim qhawarichin warmikunapa espacios de toma de decisiones nisqapi participananku kasqanmanta, programakunapi hinaspa política nisqakunapi interesninkuta hinaspa llakinkunta churanankupaq, chayhinallataq necesitasqankutapas pachamamamanta, wiñariymanta kamachiykuna warmikunapaq kawsaypi imahina kasqata tupunapaq mecanismokunata churana. Kay marco ukupim, Comisión de Estado de Mujeres (CSW), Consejo Económico y Social de la ONU (ECOSOC) nisqamanta hap'ipakuq, qari warmi kaqla kaypi, warmikunapa atiyiniyuq kayninpi, chayhinallataq qhawayllapim qhawarirqa Plataforma de Acción de Pekín nisqa willakurqa qari warmi kaqla kaymanta hinaspa warmikunata, warmi wawakunata usachinaqa, pacha t'ikraymanta, llakikunata pisiyachinamantapas huk hatun yuyaymi kan (CSW66). Hinallataqmi qhawarichin, yapamanta takyachin warmikunapa, sipaskunapa umalliynta, pachamama waqaychaypi, pacha t'ikraypa mana allin rurayninkunata allichanapaq, t'ikraypa hatun kamachiqninkunahina. (E/CN.6 /2022/L.7. Naciones Unidas. Consejo Económico y Social. Comisión de Estado de Mujeres. 66 kaq sesiónpi).

Convenio Marco de las Naciones Unidas sobre Cambio Climático (CMNUCC) nisqa, gases de efecto invernadero nisqapa concentracionninta takyachiyta munan, chay niveles nisqapi, chaymi hark'an runakunapa intervencionninta, chaymi pachamama chikipi churan. 2014 watapi, Lima llaqtapi CMNUCC nisqapi Conferencia de las Partes (COP) nisqa, Limapi Llamk'ay Programa de Género nisqatan chaskirqa, qari warmi equilibrio nisqa kananpaq, hinallataq política climática receptiva⁸ nisqaman qari warmi kayninman hina. 2017 watapi, Plan de Acción de Género de Bonn (GAP) nisqawanmi rimanakurqaku, chaywanmi ñawpaqman puririrqaku qari warmi qhawariy llapan pacha ruraykunapi churasqa kananpaq. Kay marco ukupim, Acuerdo de París nisqa, UNFCCC nisqapi kaq suyukunapa compromison, pacha q'uñikuyninta 2 grados Celsius nisqamanta pisiman limitanankupaq, kimsa ruraykunata churan, kaykunawan t'inkisqa: pisiyachiy emisiones nisqakunata, pachaq imayna kayninmanhina allinta tupachispa, qulqichakuy ruraykunamanpas, chaypin rimakun qari warmi kaqla kaywan, warmikunaq atiyiniyuq kayninwan ima, chay ruwaykunawan respetasqa kanan, kallpachasqa kanan, qhawarisqa kanan ima, pachaq t'ikrakuyninman kutichispa.

2030 watapaq Agenda nisqapi, hinallataq Metas de Desarrollo Sostenible (ODS) nisqapipas, qari warmi kaqla kaywan tupaq ODS nisqakunam kachkan, chaymantapas 5 kaq ODS nisqapas, chaymi qari warmi kaqla kanankupaq, warmikuna, warmi warmakuna kallpanchasqa kanankupaq, chayhinallataqmi huk ODS nisqakunapas, chaykunapim

⁸ Ama hina kaspas, GIZpa llamkaypa definicionnin "sensitivo de género" nisqapaqqa OCDEpa Igualdad de Gender Continuo (2022) nisqaman hinam kachkan: Qhari warmi qhawariyqa manan qhari warmi kayninkumanta t'aqanakuyllatachu, mana kaqla kaykunata, proporcionkunata, aspectokunatapas qhawarin, ejemploqa, proyecto ruwaykunapi huk yupay warmikunata akllaspa, churaspa ima, aswanpas huk paso aswan karumanmi rin, qari warmi kayninpa necesidadninkunaman kutichiypi hinallataq/utaq requisitos nisqakunata, utaq qhari warmi t'aqasqa willakuykunata huñuspa qhawanapaq. Perspectiva de género nisqa, llapa runakuna wakin medidakunapi participayta utaq beneficiakuyta atinankupaq, qari warmi kayninkumanta qawarispa (qhawaripa, capacitación utaq estrategiakunam ruwakun, chaykunam qhawarin qari warmipa necesidadninkunata, munasqankunata hinaspa limitacionninkunata.

kachkanku qari warmi kayninkumanta metakuna, qhawarinapaq, ODS 6, 10, 13, 15 nisqakunan allinta tupan, Meta 6.2 nisqapin qhawarikun chanin haykuy, hinallataq warmikunata, sipaskunata, mana allinpi tarikuq runakunatapas allinta qhawarinamanta; ODS 10 nisqapiqa, mana kaqlla kaqkunata pisiyachiytam maskan, chayhinallataqmi llapa runakuna kawsaypi, política nisqapi, qullqipipas churanankupaq; ODS 13 nisqapiqa, pacha t'ikrayta, chaypa rurayninkunatapas atipanapaq, chaylla ruraykunata ruranamanta riman; hinallataq ODS 15 nisqapas, allpapi ecosistemakuna waqaychaywan, sustentable nisqawan ima tinkuchisqa kachkan, chayhinallataqmi chanin hinaspa chanin participación nisqa kallpanchanapaq. Pisi rimayllapi, chay agenda nisqapiqa, ODS nisqakuna hunt'akunanpaqqa qari warmi kaqlla kayninmi necesario kasqanmanta rimarin.

3.2 Nivel macro Nivel macro nisqan

Lliw suyupiqqa, Perú suyuqa hukninmi karqan ñawpaq kaq suyukunamanta, Plan de Acción de Género y Cambio Climático (PAGCC) nisqayuq, chaymi karqan Estadoq ruraynin, pacha t'ikraywan maqanakuyupi qari warmi kayninkumanta mana kaqlla kasqankuta pisiyachinapaq. Kay Planqa pusaq ñawpaqman churanapaq ruraykunata qhawarin: sach'a-sach'akuna, unukuna, energía, seguridad alimentaria, salud, educación, gestión de riesgos nisqakuna. PAGCC nisqa, aswanta qhawarin warmikunaq aswan mana allin rurasqankuta, chakra llaqtakunapi, indígenas nisqakunapipas. Paypa munayninqa aswantaqa técnica nisqa atiykunata wiñachiy, t'aqasqa willakuykunata paqarichiy, kamachiy ima (hinallataq ñawpaq taytakunaq, llaqta runakunaq yachayninkuna, rurayninkuna ima reqsichiy), políticas y instrumentos nisqakuna ruray, hinallataq qari warmi kayninmanta qhawaripa mitigación y adaptación nisqa ruraykuna, chaykunapas Reglamento de la Ley Marco de Cambio Climático nisqapipas churasqam kachkan.

Perú suyupi Política Nacional de Igualdad de Género (PNIG) nisqa, warmikunaq derechonkuna amachanapaq, qari warmi kaqlla kayninmanta⁹ ima, hatun declaraciones internacionales nisqawan, acuerdos nisqawan ima, hinallataqmi riqsichin warmikunaq contranpi discriminación estructural nisqa, llaqtaq sasachakuynin hina. Kay política nisqa rikuchin warmikunata sapaqchayqa, patrones socioculturales nisqawanmi, chaykunam qarita warmimanta aswan allinpaq hap'inku, warmikunapa mana allinninpaq ruraykunata social desigual nisqakunata churaspanku. kallpachaspa huk tratamiento de inferioridad y subordinación nisqa, chaymi hark'an derechonkuta, oportunidadninkuta hinallataq beneficio económico, social, político y cultural nisqakunata (MIMP, 2019).

2019 watapi, Política Nacional de Igualdad de Género (PNIG, 2019) nisqa aprobasqa karqan, chaypa munayninqa "imaymana ángulokunamanta, warmikunapa contranpi discriminación estructural nisqa mana chinkasqanmanta imarayku hinaspa imakuna kasqanmanta qawariymi", CEDAW nisqawan, Beijing Plataforma de Acción nisqawanpas. PNIGpa 4 kaq objetivo prioritario nisqapiqa "warmikunapa derechos económicos y sociales nisqa rurayninku garantizasqa" nisqatam churan, chaynallataqmi kamachikuykunatapas qhawarin 4.2: Warmikunapa recursos naturales, productivos y patrimoniales nisqakunaman yaykuyta, control nisqatapas yapay, chaywan tupaq serviciokuna: 4.2.3: Yakuwan, chaywan tupaq bieneswan ima, chakra llaqtakunapi, wasipi, ruruchiy ima, derechos nisqakunata quy, chaymanta 4.2.4: Ecosistemakuna, recursos naturales nisqakuna waqaychay, kutichiy, sustentable utilización nisqa kamachiy, warmikunaq yanapayninwan, a contexto de cambio climático nisqamanta; maypichus suyakun llank'ananpaq formalización de propiedad agraria nisqapi, warmikunaq derechonkuna unuwan tupaq bienes asociados nisqapi, gestión de conservación nisqapi, recuperación nisqapi, hinallataq ecosistemakunata, recursos naturales nisqakunatapas sustentable nisqa llamk'achiyta, capacitación, asistencia técnica nisqa, warmikunaq llamk'ayninkunapaq qulqichakuy ima. Chayhinallataqmi 5 kaq objetivo prioritario nisqapas, qari warmi kayninku qhawaripa, llaqtapa kamachiyninpaq atiykuna wiñachiywan, chayhinallataqmi hark'akuq institucional hinaspa sociocultural hark'aykuna chinkachiywan (servicios 5.1.1, 5.3.1, 5.4.2), hinamanpas objetivo 6, willakuy kamachiywan t'inkisqa, imaynan

⁹ Chayhinataq CEDAW, 1995 watapi Pekín Willakuy, Belén Do Pará, hukkunapas.

estadística nisqamanta willakuykunata t'aqasqa paqarichiy hinallataq qulqi churaymanta, Ilaqta gastomanta willakuykunata qhaway, qari warmi kayninku qhawarispa.

Warmikunapa ñawpaqman puririnanpaq espaciokuna hinaspa mecanismokuna, pacha t'ikraypa impaktunkunaman adaptacionwan tupaqmanta, Perú suyupa gobiernonmi Ministerio de Mujeres y Poblaciones Vulnerables (MIMP) hinaspa Ministerio del Medio Ambiente (MINAM) nisqayuw. Iskaynin ministeriokunan kanku kamachikuq wasikuna nacional de igualdad de género nisqamanta hinallataq políticas ambientales nisqamanta, chayman hina. Paykunapaq warmikunawan, pachamamawan, pacha t'ikraywan ima, puriykunata, kamachiykunata, rimariykunata, programakunata, presupuestokunatapas rurananpaqmi kan.

Nivel subnacional nisqapi, Decreto Supremo 005-2017-MIMP nisqawan, Perú suyu kamachikuqmi sapanka entidad nacional nisqapi, subnacional nisqapipas, Igualdad de Género nisqa mecanisмота churarqan. Kay tantiyaypa hatun munayninqa, Estadopa institucionninkunapi qari warmi kayninpa qhawariyninta allinta churanapaqmi, chaynallataq institucional nisqapi qari warmi mana kaqlla kasqankuta pisiyachinapaq, ichaqa Estadoq entidadninkunaq bienes y servicios nisqapipas nivel nacional, subnacional y local nisqapi, chaymantapas chay Proyecto Puna Resiliente nisqa ruraypi llamk'aq entidades nisqakunapas.

Hinallataqmi kan Comité Nacional de Mujeres y Cambio Climático (CONAMUCC). Kay tantanakuyka MINAM nisqawanmi paqarirqa hinaspapas 50 masnin organizacionkunamanta representantekunawanmi rurasqa karqa, chaynapi warmikunapa acción climática nisqapi yanapakuyinkuta kallpanchanankupaq. CONAMUCC nisqa paqarisqa karqan, warmikunaq, indígena nisqakunaq pachamamamanta kamachikuykunapi kanankupaq, chaypi kanankupaqpas yanapanapaq. Kay espacioqa kamasqa karqan Reglamento del Ley Marco de Cambio Climático nisqa wakichiypi, chaypin ñawpaqta rimanakurqanku Perú suyupi indígena nisqa organizacionkunawan (warmikunaq organizacionninkunawanpas), resaltaspa llamk'ayta necesidadesqankuta enfoque de género nisqawan chayhinallataq relevancia cultural y lingüística nisqawan sectorkuna hinaspa niveles de gobierno nisqawan, referencia hina hapispa PAGCC nisqawan PNIG nisqawan hinaspa qhawarispa huk espacio hina indígena warmikuna qhawasqa kanankupaq, yachayninkuta chaninchanankupaq hinaspa promocionanankupaq warmikuna, warmi wawakuna yachaymanta. Plan Estratégico Multisectorial (PEMIG) nisqa, PNIG nisqapa ruwayninta 52 servicios priorizados nisqapi, 21 instituciones públicas responsables nisqapaq, operativizan. MIMP qari warmi kayninmanta umalliq kasqanraykum, sectorkuna payman willananku PEMIG nisqa ruwaypi ñawpaqman purisqankumanta. Allinmi kayqa, oportunidad hina, kunan pacha Estrategia Nacional de Cambio Climático 2050 nisqapa formulacion nisqa ruwayninta qhawarichinapaq, chaypim propone enfoques transversales (género, interculturalidad, intergeneracional) nisqakuna churayta, chayhinallataqmi proceso participativo nisqatapas churan, chaypim organizaciones indígenas nisqakuna warmikuna, huk hatun ruraqkunawan kuska, suyu patapi.

3.3 Nivel meso nisqa

Apu urqu suyupi warmikunaqa, ruwayninkurayku, socialmente rurasqa kasqankurayku, hinallataq qari aswan allin kayninmanta yuyaykuna kunankamapas, maqanakunku huk posición de inferioridad nisqawan, recursos naturales nisqakunaman haykuypi, control nisqapi ima, allpa, unu, ruruchiy, qhatuy ima de agrícola rurukuna. Chaymantapas, mirachiypi rurayninkupas, wasipi llamkaypas, ayllupi llamk'aypas, pisiyachinmi tiemponkuta hinaspa oportunidadninkuta educacionpaq, capacitacionpaq, pagasqa llamk'aypaq, chaynallataq espacios de toma de decisiones nisqapi participanankupaqpas. Kayqa t'irakunmi pisi representacionman imaymana clase organizacionkunapi. Chayna kaptinpas warmikunaqa allintam yanapakunku recursos naturales clave nisqakuna unuwan allpawan kamachiypi. Qarikuna participacionninkuta, decisionninkuta ima, chakra llamk'aypi, uywa uywaypi ima churanku, warmikunataq unuta qunankupaq, kawsanankupaq chakra llamk'anankupaq, mikuy

wakichinankupaq, ayllunkumanta pichanankupaq, ch'uya kanankupaq ima, unqusqakunata, mana atiqkunapaq ima (Carrillo & Remy, 2022).

Andes suyupi chakra llamk'aq ayllukunapa kawsayninqa pisillam, chaynallataqmi pachapa imayna kayninwanpas allinta tupan: paqucha millwa hinaspas vicuña millwa rantikuy, paqucha aycha rantikuy, textil artesanal nisqa rurukuna rantikuy, kachi natural hinaspas yodo rantikuy. Chay rurukuna rantikunapaq hayka kasqanqa anchatam tikrakun, ruruchiñinkupa allin kayninmanta (uywakuna mikuchinapaq pastokunapa allin kayninmanta, unuman chayasqankumanta) chaynallataq pachamamamanta (para timpupi hinaspas suficiente) chaymi qullqi chaskisqankupas ancha t'ikraquq. Chay sinchi pacha (sinchi wayra, pisi q'uñi) hinallataq unu pisiyayninpas manan saqinchu chakra tarpuykunata tarpuyta nitaq pastokunapas uywakunapaq allin mikhuyniyuq. Kay mana allin kawsay kasqanraykum, sipaskunapas, chawpi watayuq warmikunapas, qarikunapas sapa kutilla rinku hichpallapi kaq llaqtakunaman, qullqi yapayniyuqta tarinankupaq. Qusakuna, waynakuna mana kaqtinqa, wasipi llamk'aypas, wawa uywaypas aswanta urmapun chakra wasikunapi warmikunaman, paykunapas munankumanmi wiñaypaq llaqtakunaman astakuyta, qusanku qullqi tarinankupaq oportunidakunata tariqtinku, chaywanmi kay decidiyta rurayta, yanapayta ima atinku.

Chakra wasikunapi ayllu economía nisqa: Chakra llamkaypi, pikunam aswan achka qullqita wasipi gastokunaman qun tapuyman, warmikunapa kutichisqankum musuq situacionta qawachin: 40% warmikunam aswan achka qullqita wasiman qunku; Chaymantaqa, 30% warmikunam afirmanku yanapakuyqa iskayninkupaq kaqlla kasqanmanta: qusawan warmiwan kuska; qarikunap kutichisqanku ichaqa hukniraymi: 46% iñinku qusapas quya warmipas kaqlatataqmi yanapakusqankuta, ichaqa 42% ninku qarikuna aswan achkata yanapasqankuta. Tapusqa warmikunam rimarqaku suqta hatun rurukuna qullqi tarinapaq hina, aswan allinqa artesanía textil (33%), alpaca chaki (20%) hinaspas conejillo de indias (13%). Quwikuna uyway, rantikuypas warmikunapaqqa aswan allinmi qullqimanta ruway, chaymi wasinkupaq aswan achka qullqita tarinku. Hukninpiqa, qarikuna uywakuna, subproductos rantikusqankumanta qullqi tarisqankuta kamachinku (chakinpi puqucha, 38%; alpaca fmillwa, 19%). Paykunapa participacionninkuqa textil nisqa rurukuna qhatuypi pisilla utaq manapas (2%).

Wasipi llamkay: Cuscomanta, Punomanta chakra warmikunawan (aya marq'ay killapi 2022 watapi) tarpuykunata rurasqakunaqa, 58% rural warmikunami 4 pachata wasipi llamk'ayman churasqakuna, hinallataq 20% 4 pachamanta astawan. Aswanpas qarikuna willasqanku pachakunaqa aswan pisin: 21% chakra qarikunallan 4 pachata wasipi llamk'anankupaq pachata qunku, 9 runakunallan 4 pachamanta aswanta pachata qunku. Kaymantaqa 18% warmikunam rimarqaku allinchasqa wayk'una wasi utaq gas licuado wayk'unakuna rantiyman, chaynapi yanunankupaq pachata pisiyachinankupaq. Rural warmikunamantaqa, 4 pacha wasipi llamk'ayta 9 hora productivo llamk'ayman yapaptinchikqa, llapan llamk'ayqa 13 pachallapas sapa punchawmi, chaymanta pachaqa aswan unaymi kanman, achka paykunamanta sapa p'unchaw qallarisqankuta willakusqankurayku llamk'ayninkuta 4 tutamanta, tukunku 8 tutamanta, chaymi niyta munan llapanpi 16 pachakuna. Yachasqam achka kutipiq warmikunaqa manam "llamk'ay" nispachu riqsinku uywakuna qhaway, unuta utaq llant'a apamuy hina ruraykunata. Huk ladumantaqa, 70% chakra qarikuna wasipi llamk'asqankuta mana 4 horasniyuqta, 52%taq 9 pachakunamanta aswan productiva llamk'asqankuta willakurqanku. Kayqa llapanpiqa mana 13 horas llamk'aymi sapa punchaw. Kay mana kuskachayqa aswan hatunmi wasikunapi, maypichus qarikuna hawapi llamk'anku, maypichus warmikuna ayllu umalliq kanku (40%). Wayk'uypaq utensiliosmantaqa, tapusqakunamantaqa 80% masninmi ninku mana allinchasqa wayk'una wasiyuq kasqankuta. Yaqa llapan chakra warmikunam ñawpaqmantaraq wayk'una wasiyuq kanku, llant'awan wanutawanmi combustible hina servichinku. Chacra wasikunapi luzniyuq kaptinpas, uku k'anchayllapaqmi, hinaspapas cocinakunapaq utaq wayk'una wasi eléctrica nisqapaqpas karunchakun, chaytaqa ruranman gastokuna kasqanrayku. Llant'awan wanutawanmi wasikuna ruphaykachinku, puna pampakunapi pisi ruphaytapas pisiyachinku.

Churapakuy hinamam pusay: Kampupi tapukuy ruwasqakunam qawarichin chakra warmikuna mana qarikuna hinachu gobierno comunal llamk'aykunaman yaykuyta atisqankuta. Chay tapukuykunapiqa 55% warmikunam willakunku gobierno comunal nisqapi llamk'asqankuta, 20% qarikunamantaqa pisilla (75%). Kay chikan chikan kasqanqa, rural warmikunapaq achka harkaykunam tiyan, hinam, yachay formal nisqamanta, mana kastilla simita rimasqamanta, astawan achka pusay, chayhinallataq wasipi, puquchi q' llamk'aymantapas llusiy, hukkunapas kanmi. Kunankamaqa hatun chikanraqmi kachkan warmikuna decidiq kasqankupi. Ñawpaqta nisqanchishina, warmikunaq participación política nisqa decisionkuna ruraypi, chay suyukuna proyectopa ñawpaqman churasqanpiqa, 25% nisqatan representan, qarikunapaqtaq 75%. Kay kikin ch'usaqmi rikukun llaqta allpakunapi hinallataq llaqtapipas, tawa suyukuna ñawpaqman churasqakunapipas, espaciokuna participación nisqapipas

Unuman yaykuy: Chakra llamkaypi tapusqa warmikunapa nisqanman hinaqa, upyana yaku kayninqa pisilla utaq kaqla 50%. Wakin kuskan wasikunam unuta hurqunku imaymanamanta, wakinqa mana confiablechu sentido sanitario nisqapi. Censo Demográfico Nacional 2017 nisqanmanhinaqa, 48% chakra wasikunam wasi ukupi llika pública nisqamanta unuta qukunku, 13% unuta hurqunku pukyumanta, 9% wasi hawapi llika pública nisqamanta, 8% mayumanta, yarq'amanta utaq pukyumanta (INEI, 2018). Apu urqu chakrakunapiqa, runap, uywakunap mikhunanpaq unuta apaykachaqkuna aswanta warmikuna (Carrillo & Remy, 2022). Chakrapi ruwasqanchikman hinaqa, pukyumanta wasiman yakuta apayqa manam chakra wasikunapi warmikunallapaqchu llaqta. Yaqapaschá ayllukunaqa atinallata chayayta atinkuman chay glaciares nisqakunaq hichpallanmanta paqarimuq pukyukunaman. Chakra llamk'aypaq unu tariymanta rimaspaqa, chakra llamk'aypi tapusqa warmakunamantaqa 51% qhawarichirqaku mana paraptin parcelankuta qarpanankupaq atiyuniyuq kasqankuta, huch'uy mayukunamanta, mayukunamanta unuta apaykachaspanku. Ichaqa para unuta hap'inaq unu waqaychanakunamantaqa pisillatan rimarqanku. Wichay pampakunapi parcelas nisqakunata, pastukunata ima qarpanapaq ruraykunaqa qari ruraykunapaqmi qhawarisqa kanku.

Qali kay: Hampina wasikuna pisilla kasqanmanta, kharu kayninmanta aswantaqa, chakra warmikunapas, qarikunapas ancha achkam mana confiankuchu hampiqkunapi, paykunam hampichikunku. Chay warmikunamantaqa 43 warmikunallan willakamunku chay posta hampina wasikunaq servicionkunapi confianzayoq kasqankuta, ichaqa allinmi kanman kay grado de aceptación nisqa aswan hatun distrito Puno llaqtakunapi: Nuñoa (57%) hinallataq Santa Rosa (63%). Chakrapi qarikuna aswan hatun confianzata rikuchinku puestos de salud nisqapi (50%), aswantaraqmi distritos de Puno nisqakunapi. Chakra warmikunapi mana confianzayuq kasqankuqa, mana kastilla simita rimasqankurayku, mana allin rimaykusqa, rimanakuypi sasachakuykuna. Qarikunaq aswan hatun yuyayninqa karqan simikuna mana kaqla kasqankuraykun. Wasipi maqanakuyman rimaspaqa, tapusqa warmikunamantam 93% warmikuna nirqaku, chayna kasqanmantaqa sapa kutim maqachikunku. Chay qarikunamantaqa 85% kaqlan yuyaykurqanku. Maypitaq willananku episodios de violencia nisqamanta, hinallataq mañakunanku amachanankuta, 44% rimarqankun ronda campesina nisqaman risqankumanta, aswantaqa qarikunamanta.

Yachay: Zona SHAP nisqapi chakra llamk'aqkuna ukupi yachayqa ancha pisillatam qhawarichin (Qaway Tabla No 7 nisqapi). Cusco, Puno suyukunaqa aswan hatun runayuq suyukuna kanku, mana primaria nisqa yachaymanta aswantachu, 50% utaq aswan runayuq, yaqa kimsa phatma (31%) runakunam 25 watayuqmanta wichayman primaria yachayllata chaskirqaku, 17%ñataqmi mana yachayniyuqchu karqaku utaq qallariyllapi yachayniyuq karqaku. Apurimac suyupi hatun yachaykunaman yaykuypa nivelninqa 21%wanmi resaltan, wakin departamentokunapiñataqmi kay nivelqa 8% muyuriqpi kachkan. Tawa suyukunapi

primaria yachay hinaman secundaria nisqapaq yachay ñawpaqman churasqakunapi qari warmi kayninkuqa 9manta 17kamam, Puno llaqtapiqa aswan hatunmi llakinqa.

Tawla 7

Chay departamentokuna ñawpaqman churasqakunapi chakra llamk'aq runakunapi, chay nivel de educación nisqapi qari warmi kayninku mana allin kayninku.

Suyu	Nivel de educación nisqa aypasqa (%)						Brecha nisqa qari warmi kayninkumanta (Q-W) (%)		
	Aswan primaria kaqpi		Secundaria nisqapi		Superior nisqapi 1/		Aswan primaria kaqpi	Secundaria nisqapi	Superior nisqapi 1/
	Warmik una	Qarikuna	Warmik una	Qarikuna	Warmikuna	Qarikuna			
Llapan	74.0	63.8	19.5	28.7	6.5	7.5	10.2	-9.2	-1.0
Apurímac	77.6	61.8	17.1	30.4	5.3	7.7	15.8	-13.3	-2.4
Arequipa	51.7	39.3	14.5	29.2	17.2	20.1	12.4	-14.7	-2.9
Cusco	74.6	62.9	19.8	30.6	5.6	6.5	11.7	-10.8	-0.9
Puno	72.3	54.9	23.7	36.9	4.0	8.2	17.4	-13.2	-4.2

1/ Mana hatun yachay wasi, hatun yachay wasi hatun yachaykunatam churan.

Fuente nisqa: Instituto Nacional de Estadística e Informática nisqa- IV Censo Nacional Agropecuario, 2012 watapi.

Warmikunapaq, qarikunapaqpas, 25 watayuqmanta wichayman, secundaria yachayniyuq, Puno, Apurímac iskay suyakuna aswan hatun qari warmi kayninkumanta, chaymanta Cusco qatin (Qaway Tabla 8). Secundaria yachaywasipiqa qari warmi kayninkumanta mana kaqla kayninkuqa 10manta 21kamam. Kay kimsa suyakunaka mamallaqtaqa chawpimanta llukshirin, mana Arequipamanta, chayka aswan uraypim kan. Proyecto PR nisqapaqqa, secundaria, primaria nisqapi yachayqa qari warmi kayninkumanta mana kaqla kasqankuta riqsiyqa ancha allinmi, AbE nisqapi warmikunapa yachachiyninta kallpanchanapaq. Llamk'aymanta rimaspaqa, 15 watayuqmanta wichayman warmikunawan qarikunawanpas ancha allinmi, Arequipa suyupi aswan hatun chikan (-22,9%), suyupa chawpinmanta aswan hatun (21,8%). Arequipa suyupi warmikunapa, qarikunapa participacionninpas aswan pisillam wakín suyakunamantapas, nivel nacional nisqamantapas. Apurímac iskay kaqpi (-14,6%), Cuscowan Punowantaq aswan pisi chiqan kanku, 10% muyuripqi.

Tawla 8

Runakunapa yachaywan, llamk'aywan ima, qari warmi mana kuskalla kasqamanta, suyucha hinaman suyu patapi – 2020 watapi

Suyu	Secundaria nisqapipas yachayniyuq runakuna (25 watayuqmanta wichayman%)			Tasa de participación en la fuerza de trabajo nisqa (15 watayuqmanta wichayman %)		
	Warmikuna	Qarikuna	Brecha W - Q	warmikuna	Qarikuna	Brecha W - Q
Apurímac	47.9	69.0	-21.2	73.2	86.8	-14.6
Arequipa	74.5	84.5	-10.1	49.2	71.1	-22.9
Cusco	54.1	69.9	-16.8	70.6	79.5	-9.9
Puno	51.4	75.1	-24.6	73.3	81.8	-9.5
Mama suyupi	65.9	76.4	-10.4	55.4	76.2	-21.8

Fuente nisqa: INEI - Indicadores de género, IDG, 2020

* Chay chikan chikan kayninqa warmikuna (W) qarikuna (Q) pachakmanta hukninpi diferencia simple nisqa hinam qawarichikun.

Warmikunapa, qarikunapa chakra llamkaypi yanapakuyin: 1994 watamanta 2012 watakama censo agrario nisqakunapiqa, tawa suyakuna ñawpaqman churasqakunapim warmikunapa chakra llamk'aypi yanapakuyinqa anchata yapakurqa. Chayraykum kay rakipiqa qari warmi kayninkuqa yaqa kuskanninpi pisiyarurqa, aswantaqa Apurímac, Cusco hinaspa Puno llaqtakunapi (Qaway Tabla 9). Kay indices nisqakunaqa rikch'akunmi nivel nacional nisqaman (1994 watapi 59,5% manta 2012 watapi 38,4% kama), Puno llaqtapiqa aswan pisillam karqa qari warmi kayninkupi mana kaqla kasqanku pisiyaynin. Llakikuyapaqmi, warmikunapa aswan achka chakra ruruchiypi yanapakusqankuqa manam allintachu kawsakuyininku allinchakuyinwan tupachisqa kachkan. Chiqaptaqa, chakra warmikunam chakra llamk'aypi llamk'ay yapakusqanmanta, qarikunapa kay sectorpi pisilla yanapakusqankutapas sienterqaku. Qarikunaq pisi suyakuyininku allinchanankupa qolqe

chaskisqankuta, pisi ruruchiypi, chaymi qharikunata púsarqan chakra llank'ayta saqespa, aswan allin pagasqa llank'anakunata maskhaspa, minería, wasi ruway, apaykachana ima. Khaynakunapiqa warmikunaqa sapa kutim warmakunata hinaspa kuraq runakunata, wasitapas chakratapas qhawaranku, pisillatam qhawarinanku chiqap qullqi yapakunanpaq, mana pacha kasqanrayku, mana tecnología kasqanrayku, mana infraestructura kasqanrayku, unman chayasqankurayku, capacitaciónman, vinculación nisqa kasqanrayku qhatukunaman, qullqichakuymanpas.

Tawla 9

Warmikuna, qarikuna, chakra ruruchiypi yanapakuq, suyupi, mama suyupi ima.

Suyu	warmi qari chakra uywa ruruchiqkuna /es (Waranqa waranqa runakuna)				Chakra uywa ruruchiypi yanapakuy (Pachaqchasqa %)					
	1994		2012		1994			2012		
	Warmikuna	Hombres	Warmikuna	Hombres	Warmikuna	Hombres	Brecha M-H	Warmikuna	Warmikuna	Brecha W-Q
Apurímac	12.9	54.7	26.1	56.6	19.1	80.9	-61.8	31.5	68.5	-36.9
Arequipa	11.0	32.7	19.9	37.8	25.3	74.7	-49.5	34.5	65.5	-31.0
Cusco	26.4	116.6	55.3	125.4	18.5	81.5	-63.1	30.6	69.4	-38.8
Puno	45.8	136.2	85.0	128.4	25.2	74.8	-49.6	39.8	60.2	-20.3
Nacional	346.0	1 360.9	691.9	1 554.8	20.3	79.7	-59.5	30.8	69.2	-38.4

Fuente nisqa : INEI, [Indicadores de Genero, 2020 – CENAGRO 1994 y 2012](#). Nisqapi.

Warmikunapa, qarikunapa kamachisqan chakra allpa: Promediopiqa warmikunam 30% manta 34% kama aswan pisi chakra allpakunata kamachinku qarikunamantaqa tawa departamento de prioridad nisqapi (qaway 10 Tawla). Arequipapi, Punopipas sapa runapaq mana chakra llank'ay allpakuna (aswantaqa pastokuna) aswan hatunmi Cuscopi, Apurímacpipas, chayhinallataqmi promedio mama suyumantaqa. Kay qari warmi t'aqanakuykunaqa hatunmi, suyu pataman rikch'akuq, warmikunaq qullqin yapakunanpaq qhawariykunata pisiyachin, mana musuqyachiy kasqanrayku, imaymana ruraykuna mana kasqanrayku, allpa, llank'ay ruruchiy yapakunanpaq. Chay proyecto PR nisqapa influencia nisqapiqa, warmikunapa, qarikunapa kamachisqan áreas nisqakunata yachanamantaqa, allpauq kayninta, ruruchiy atiynta (tarpunapaq hinaspa mana tarpunapaq, haykuyniyuq hinaspa mana haykuyniyuqpas) chiqapchana kanqa qarpanapaq). hinaspa pikunachus chayta apaykachanku, chayta qhawarispas, apu urqu chakrapi llaqtakuna ukupiqa, mana títulos de posesión nisqawan, aswan pisi títulos de propiedad formal nisqawan ima, michinapaq, allpakuna comunal nisqa rakiyqa ancha comun kasqanmanta.

Tawla 10

Promedio área agrícola nisqa warmikunapa, qarikunapa kamachisqan, tipo de área nisqaman hina suyupi, mama suyupa patanpi

Suyu	Chawpi superficie chakra llank'ay uywa uyway						Qhari warmi kayninkumanta Brecha (W-Q)					
	(Hectáreas sapa runapaq)						(Allpa Hectáreas nisqa)			(Pachaqchasqa %)		
	Llapan		Chakra llank'aypaq		Mana Chakra llank'aypaq		Llapan	Chakra llank'aypaq	Mana Chakra llank'aypaq	Llapan	Chakra llank'aypaq Agrícola	Mana Chakra llank'aypaq
	M	H	M	H	M	H						
Apurímac	2.3	3.4	1.9	2.7	0.4	0.7	- 1.2	- 0.8	- 0.3	-34%	-31%	-46%
Arequipa	17.8	21.6	1.7	2.7	16.0	18.8	- 3.8	- 1.0	- 2.8	-18%	-36%	-15%
Cusco	4.6	6.7	1.6	2.2	3.0	4.5	- 2.1	- 0.6	- 1.5	-31%	-27%	-33%
Puno	9.2	13.3	1.3	1.7	7.9	11.6	- 4.1	- 0.4	- 3.7	-31%	-26%	-32%
Mama suyupi	4.6	7.0	1.8	3.0	2.8	4.0	- 2.4	- 1.2	- 1.2	-34%	-40%	-30%

Fuente nisqa: INEI, [Indicadores de Genero – CENAGRO 2012](#) nisqa

Chakra tarpusqa warmikunapa, qarikunapa ima imayna qarpasqankumanhina kamachisqa: Tawa suyukuna ñawpaqman churasqapiqa warmikunam kamachinku 25% manta 35% kama tarpunapaq pampata qarpasqa, qarikunañataqmi 65% manta 76% kama tarpunapaq qarpana qarpanapi kamachinku. Ch'aki allpakunapiqa (paralla) aswan hatunmi chay chikanchakuyqa, 15% manta 31% kama warmikunallam tarpuna allpata kamachinku, qarikunañataqmi 69% manta 85% kama (qawariy 11 Tawla). Pata qarpasqamanta rimaspaqa, Arequipa suyupi warmikunawan qariwan chikan kayninga suyu pataman rikchakunmi, Cusco, Puno, Apurímac llaqtakunamanta aswan achka. Ch'aki allpa ch'usaqpiqa, Apurímac, Cusco ima, Arequipamanta aswan pataman. Punoqa aswan huch'uy ch'usaqmi. Watantinpi qarpanapaq unu kasqanqa, ayllu chakra llamk'aypa ruruyninta yapanapaqmi, aswantaqa apu urqu suyupi ayllukunapaq, chaykunam uywakunata uywanku, camelidokunata, uchuy uywakunatapas (Quwikunata, wallpakuna ima). Uywa uywayqa aswanta warmikunaq rurayninmi, chaymi ch'aki pachakunapi (Inti Raymi killamanta kantaray killakama utaq aya marq'ay killakama) mikhunata maskhana, chaywanmi uywakunaq hatun kayninta, ruruchiyinkuta, qullqi chaskisqankutapas waqaychanku. Akllasqa ayllukunapi, huch'uy phatma suyuchakunapi ima proyecto PR nisqapa base nisqa sayarichinapaq, chaymantapas warmikunapa, qarikunapa tarpuna allpakuna qarpasqa, parawan rurasqa allpakuna kasqanmanta yupanapaq, chayna kaptinqa, tarpuywan, unu pallaywan ima, qarpay atiyuniyuq pastukunapi, qari warmi kayninman hina rakisqa willakuykunata huñuna kanqa.

Tawla 11

Tarpuna allpakuna tarpusqa warmikunapa, qarikunapa purichisqan, tipo de superficie nisqawan purichisqa suyupa hinaman mama suyupa ima patanpi

Suyu	Tarpusqa suyupa ima yarq'a qarpasqa kasqanmanhina (Waranqa waranqa hectáreas nisqa)				Pachakmanta pachakmanta (%) tarpusqa suyu warmikunapa, qarikunapa ima yarq'a qarpasqankumanhina					
	Qarpanayuq		Ch'aki allpa		Qarpanayuq			Ch'aki allpa		
	warmikuna	Qarikuna	warmikuna	Qarikuna	warmikuna	Qarikuna	Brecha M-H	warmikuna	Qarikuna	Brecha nisqa W-Q
Apurímac	27.3	50.9	10.0	55.3	35%	65%	-30%	15%	85%	-69%
Arequipa	23.9	71.5	0.1	0.3	25%	75%	-50%	31%	69%	-38%
Cusco	28.0	57.8	32.9	115.2	33%	67%	-35%	22%	78%	-56%
Puno	3.7	7.3	48.2	105.0	34%	66%	-33%	31%	69%	-37%
Mama suyupi	369.7	1 148.9	412.5	1 859.3	24%	76%	-51%	18%	82%	-64%

Fuente nisqa: [INEL, Indicadores de Genero – CENAGRO 2012](#) . nisqapi

Warmikunapa, qarikunapa kamachisqan parcelakuna: Tawa suyukunapiqa warmikunam aswan pisi parcelakunata kamachinku (2,65 hectáreas promediopi) qarikunamantaqa (3,12 hectáreas) (Qaway Tawla 12). Apu urqu ayllu, ayllu tarpuypiqa, hayka parcelakuna kasqanqa manam llapan tarpunapaq allpallachu sapa runapaq, chaynallataqmi chay volúmen de produccion nisqawanllachu, aswanqa riesgokuna kamachiywanpas: Aswan achka parcelas nisqakuna hukniray pisos ecológicos nisqapi tarikuptinkuqa, aswan pisillam riesgo agroclimático nisqa (escar, granizo, ch'akiywan, plagakunawan utaq unquykunawanpas) chaymi chakra llamk'aqpa tupanana, chayhinallataqmi aswan achka suyakuyqa ruruchiy.

Tawla 12

Promedio yupay parcelas warmikunapa, qarikunapa purichisqan, suyupa, mama suyupa ima pata

Suyu	Chawpi yupay parcelas nisqakuna		Brecha nisqa (W-Q)
	warmikuna	Qarikuna	
Apurímac	2.5	3.2	- 0.7
Arequipa	2.2	2.5	- 0.3
Cusco	2.4	2.8	- 0.4
Puno	3.5	4.0	- 0.5
Mama suyupi	2.2	2.4	- 0.2

Fuente nisqa: [INEL, Indicadores de Genero – CENAGRO 2012](#) . nisqa

Warmikunapaq, qarikunapaqpas chakra allpakuna hap'iy: Llapan suyukunapi warmikuna aswan pisi parcelakunata qarikunamanta kamachiptinkupas, warmikunaqa aswan dueñoyuqmi kanku qarikunamantaqa Apurímac, Cusco, Arequipa hinaspa nivel nacional nisqapipas, Puno llaqtallapi mana. Huk ladumantaqmi, aswan achka qari ayllu runakunam warmikunamantaqa kay kikin suyukunapi, Puno llaqtamantaqa (Qaway Tawla 13) arriendamientoqa pisillam, mana Arequipapichu, aswantaqa qarikuna, qhari warmi kayninkumanta anchata¹⁰ rakinakuywan.

Tawla 13

Warmikuna, qarikuna chakra uywa ruruchiqaquna allpayuq kayninkuman hina (pachaqchasqapi %)

Suyu	Régimen de tenencia de la parcela											
	kapuqniyuq			Llaqta runa			Arrendataria/o nisqa			Posesionaria /o nisqa		
	Warmikuna	Qharikuna	Brecha nisqa W-Q	Warmikuna	Qharikuna	Brecha nisqa W-Q	Warmikuna	Qharikuna	Brecha nisqa W-Q	Warmikuna	Qharikuna	Brecha nisqa W-Q
Apurímac	73.2	65.9	7.4	17.1	23.9	-6.8	4.6	4.2	0.3	4.0	4.9	-0.8
Arequipa	80.7	76.5	4.1	1.2	1.3	-0.1	9.2	13.3	-4.1	2.9	3.1	-0.2
Cusco	36.3	30.7	5.5	55.4	61.4	-6.1	3.0	2.5	0.5	3.6	4.0	-0.4
Puno	90.7	91.5	-0.8	5.1	4.8	0.3	2.0	1.4	0.6	0.9	1.3	-0.4
Mama suyupi	76.5	71.1	5.4	11.6	15.8	-4.1	5.0	5.5	-0.5	3.5	4.5	-1.0

Fuente nisqa: [INEI, Indicadores de Genero – CENAGRO 2012](#) nisqa.

Warmikunapa, qarikunapa tarpusqaq área destino de producción nisqaman hina: Aswan hatun tarpusqa qhatuypaq tarpusqaqa tarikun Cuscopi, Arequipapi, chaymantataq Apurímacpi, Apurímacpi, Arequipapi warmikunaq allinninpaq rakisqa. Puno suyupiqqa kikin mikhuy, uywa mikhuy ruruchiy ima aswanta kamachikun, 80% masnin tarpusqakuna. Kikinmanta mikhuyapaqqa warmikunan tawa suyukunapi qarikunamanta aswan askha allpata tarpunku, aswantaqa Apurímac, Puno llaqtakunapi, ichaqa suyu promedio nisqamanta pisilla. Iskaynin rurasqakunam qhawarichin warmi ruruchiqaquna qhatukunawan tinkusqankuta, chayhinallataqmi qarikunamanta aswan llakikuyninkuta ayllunku mikuchiymanta.

Tawla 14

Tarpuna allpa warmikunapa, qarikunapa tarpusqaq maymanchus ruruchisqankuman hina, suyupi mama suyupi ima pata.

Suyu	Rurachina mayman chayana (pachaqchasqa %)											
	qhatuna			Kikinmanta mikuy			Uywankunapaq mikuy			Kikinmanta suministro nisqa		
	Warmikuna	Hombres	Brecha nisqa W-Q	Warmikuna	Hombres	Brecha nisqa W-Q	Warmikuna	Hombres	Brecha nisqa W-Q	Warmikuna	Hombres	Brecha nisqa W-Q
Apurímac	48.3	44.4	3.9	39.0	35.2	3.8	12.5	19.9	-7.4	0.2	0.5	-0.3
Arequipa	65.6	63.9	1.8	7.0	5.6	1.3	26.9	29.9	-3.0	0.5	0.6	-0.1
Cusco	65.0	65.1	-0.1	23.6	22.8	0.8	11.0	11.1	-0.1	0.5	1.1	-0.6
Puno	12.6	15.6	-3.0	45.0	42.6	2.5	40.1	40.1	0.1	2.2	1.8	0.5
Mama suyupi	58.1	61.2	-3.0	22.1	16.4	5.7	18.9	21.6	-2.7	0.9	0.9	0.0

Fuente nisqa: [INEI, Indicadores de Genero – CENAGRO 2012](#) nisqa

Warmikuna, qarikuna parcelas nisqakunata kamachiq hinaspa capacitación, yanapakuy técnica utaq asesoramiento empresarial nisqa chaskiqkuna: Yaqa 15% warmikuna, 25% qarikuna capacitacionta, asistencia técnica (AT) utaq asesoramiento empresarial (AE) chaskisqankuwan, warmikunawan qarikunawan mana kaqla kasqankuqa -4,4% manta -10,2% kamam, tawa suyukunamanta kimsa suyumanta promedio mama suyumanta aswan hatunmi (Qaway Tawla 15). Chay capacitación, asistencia técnica, asesoramiento empresarial nisqakuna chaskisqa, pachallanpi rurasqa kaqtin, hinallataq ruruchiqaqunaq imayna

¹⁰ Iskaynin situacionpiqa ancha allinmi kanqa territorioman yaykuy kay brechata entiendenapaq hinaspa aswan exacto explicacionta kay situacionmanta, mana tupasqanrayku, chaymi mana tupanchu situación social y económica nisqawan, chaymi rikukun iskaynin qhari warmipi.

kasqanman hina rurasqa kaqtinqa, allinmi ruruchiqlkunaq qhatukunaman haykunankupaq, hinallataq mana qullqimanta, qullqimanta serviciokunamanpas, chaymi t'ikrakun aswan ruruchiyman, qullqi chaskiyman ima.

Tawla 15

Warmikuna, qharikuna parcelas nisqakunata kamachiq hinaspa capacitacion, asistencia técnica utaq asesoramiento empresarial nisqa chaskisqa

Suyu	Llapan chakra ruruchiqlkuna/es chakra uywallamk'aymanta (Waranqa waranqa runakuna)		Capacitaciontan chaskirqanku, AT o AE 1/ (Waranqa waranqa runakuna)		Pachaqlchasqa (%) yachachiyta chaskiq, AT o AE 1/		Brecha qhari warmi (W-Q)
	Warmikuna	Qharikuna	Warmikuna	Qharikuna	Warmikuna	Qharikuna	
Apurímac	26.1	56.6	2.3	9.1	8.7	16.1	-7.4
Arequipa	19.9	37.8	3.1	9.7	15.4	25.6	-10.2
Cusco	55.3	125.4	8.1	28.9	14.6	23.0	-8.4
Puno	85.0	128.4	8.3	18.2	9.8	14.2	-4.4
Mama suyupi	691.9	1 554.8	65.8	253.5	9.5	16.3	-6.8

1/ Yanapakuy técnica (AT) chaymanta asesoramiento empresarial (AE) chaskiqlkunam kachkan.

Fuente nisqa: [INEI, Indicadores de Genero – CENAGRO 2012](#). nisqa.

Chakra llamk'ayman qukuq warmikunapaq, qharikunapaqpas manukuyman yaykuy:

Llapan chakra ruruchiqlkunamantaqa 5% manta 20% kamallam qharikuna crédito nisqa chaskirqaku, hinallataq warmikunapiqa aswan pisillaraqmi, 4% manta 12% kama, warmikunapaqqa mana allin chikan kayninmi, chayhinallataqmi iskayninpi suyukunapura 1 manta 8 kama (Qaway Tawla 16). Arequipa, Apurímac suyu chawpimanta aswan hatun, Cusco, Punotaq uraypi. Warmikunapaqpas, qharikunapaqpas, manukuy mañakuqlkunapaqpas, tasa de aprobación nisqa hatunmi, 89% manta 95% kama, iskayninkupa chikan kayninqa pisillam, +1 muyuriqpi. Llakuyupaqmi, huk kuti manukuy aprobasqa kaptinqa, manam llaqtapa willakuynin kanchu condiciones de pago nisqamanta hinallataq mana chaninchay atiy manta.

Tawla 16

Warmikuna, qharikuna chakra llamk'aykunapi manukuyman haykuq, suyupi, mama suyupi ima pata

Suyu	Llapan chakra uywa ruruchiqlkuna (Waranqa waranqa runakuna)		Gestionaron crédito					Le otorgaron un crédito				
			Waranqa waranqa runakuna		Llapan ruruchiqlkunamanta pachaqlchasqa (%)			Waranqa waranqa runakuna		Pachaqlchasqa (%) llapan ruruchiqlkunamanta, manukuyta kamachikuqlkunamanta		
	W	Q	W	Q	W	Q	Brecha W - Q	W	Q	W	Q	Brecha W - Q
Apurímac	26.1	56.6	2.2	7.2	8.6	12.7	-4.1	2.1	6.8	93.1	94.1	-1.0
Arequipa	19.9	37.8	2.4	7.7	12.1	20.5	-8.4	2.3	7.4	94.4	95.6	-1.2
Cusco	55.3	125.4	3.9	11.1	7.0	8.8	-1.9	3.5	9.8	89.6	88.7	0.9
Puno	85.0	128.4	3.4	6.4	4.0	4.9	-1.0	3.0	3.6	89.6	88.6	1.0
Mama suyupi	691.9	1 554.8	44.2	161.2	6.4	10.4	-4.0	39.6	146.0	89.5	90.6	-1.1

Fuente nisqa: [INEI, Indicadores de Genero – CENAGRO 2012](#) nisqa

Yuyaykuna imarayku warmikuna, qhari ruruchiqlkuna mana crédito mañakunkuchu:

Apurímac llaqtapi, Arequipa suyupiqa, warmikuna, qharikuna mana qullqita mañakusqankuqa, "mana necesitasqankuta" qhawarisqankurayku (Qaway Tawla 17). Tukuy imarayku mana qullqita mañakusqankuraykum, tawa suyukunapi warmikunawan qhariwan chikan kayninqa hukniraymi, chaymi pisilla utaq kaqla 2%. Warmikunapas qharikunapas kaqla razonniyuqmi

kanku mana mañakunankupaq. Runakunapaq, pikunachus "mana chayta ruranankupaq yuyaykunku", allin ch'usaqmi kan llapa suyukunapi, ichaqa 2% manta pisi, chaymi rikuchinman huk grado inseguridadta utaq manchakuyta warmikunaq crédito nisqamanta. "Huk motivokuna" (3 ancha hukniray razonkunallapas kanmi), chay brechaqa pisilla negativo llapan suyukunapi hinallataq mama suyupipas.

Tawla 17

Yuyaykuna imarayku warmikuna, qharikuna chakra llamk'aq ruruchiqaquna mana manukuyta kamachirqankuchu, suyupi, mama suyupi ima pata

Suyu	Yuyaykuna mana crédito hurqunapaq (llapallanmanta pachaqaqchasqa % hukninpi mana chayta ruwaq).																	
	Mana necesitanchu			Altas tasas de interés nisqa			Falta de collateral nisqa			Mana chaskinaykita yuyanki			Trámites engorrosos nisqa			Huk yuyaykunapas 1/		
	W	Q	Brecha W-Q	W	Q	Brecha W-Q	W	Q	Brecha W-Q	W	Q	Brecha W-Q	W	Q	Brecha W-Q	W	Q	Brecha W-Q
Apurímac	42.1	42.7	-0.5	30.1	29.5	0.7	10.5	12.2	-1.7	6.6	4.8	1.8	5.7	5.4	0.3	4.9	5.4	-0.5
Arequipa	38.2	38.3	-0.1	30.4	30.1	0.3	12.5	12.4	0.2	5.3	4.4	0.9	6.7	7.0	-0.3	6.9	7.9	-1.0
Cusco	35.4	33.4	2.0	38.2	39.3	-1.0	8.9	10.1	-1.1	5.2	4.3	0.9	7.4	7.5	-0.1	4.9	5.4	-0.6
Puno	21.1	20.7	0.4	46.0	46.2	-0.2	13.2	13.9	-0.8	8.0	6.2	1.8	6.7	6.5	0.1	5.1	6.5	-1.4
Mama suyupi	36.8	34.9	1.9	30.0	28.0	2.0	15.2	18.1	-2.9	6.5	5.9	0.6	5.6	5.8	-0.2	5.9	7.4	-1.5

Fuente nisqa: [INEL, Indicadores de Genero – CENAGRO 2012 nisqa](#)

Warmikuna, qharikuna chakra llamk'aqkuna, huk asociacionman kaqkuna: 72% masnin warmikuna, qarikuna asociacionkunapi, comitékunapi utaq cooperativakunapi organizasqa kasqankuraykum, Arequipaqa aswan hatunmi wakin departamentokunamanta, chaynallataqmi nivel nacionaltapas (Qaway Tawla 18). Paykunata qatin Cusco, Apurímac, 25% utaq pisilla, tukupaypitaq Puno mana 6% hinaman 8%, warmikunapaq, qharikunapaqpas.

Tawla 18.

Warmikuna, qharikuna chakra ruruchiqaquna, asociación/comité utaq cooperativa nisqapi kaq. (Pachaqaqchasqa %)

Suyu	Sichus mayqin asociacion, comité utaq cooperativamanpas pertenecenki chayqa		Brecha warmi qhari (W-Q)
	Warmikuna	Qharikuna	
Apurímac	19.8	23.3	- 3.5
Arequipa	72.5	72.4	0.2
Cusco	25.5	24.4	1.1
Puno	5.8	7.8	- 2.0
Mama suyupi	22.0	23.3	- 1.3

Fuente nisqa: [INEL, Indicadores de Genero – CENAGRO 2012](#). nisqa.

Organización productora nisqaman perteneceyqa, asociacionmanña utaq cooperativa kaptinpas, clavem warmikunapas qharikunapas pacha t'ikrayman hina, qhatukunapi transacción nisqapa gastonkuna productokunarayku hinaspa mana qullqimanta hinaspa qullqimanta serviciokuna manejanapaq, chaynapi resiliencia nisqa atiyinkuta huqarinankupaq, maypi tiyasqanku ecosistemakunapi hap'ipakuspa. Chayraykun, manaña mayqin suyupipas hatun ch'usaq hinachu rikukun chaypas, kay variable nisqa warmikunaq qharikunaq huk organizacion productivaman pertenecesqankuqa, proyectoq huk base nisqapiqa centralmi. hinallataqmi Plan de Acción de Género nisqa ruwakunapi, chay proyecto ruwakushaqtin mana huk ch'usaq kicharikunanapaq. Tukuchanapaq, yanapakuq hina participasqankumanta hawa, organizacionkunapi warmikunapa cargo de gestión nisqapi llamk'asqankuqa, mana allin kaqkuna wichqakunanpaqmi yanapanqa aswantaqa kapuqninkunaman haykuywan, capacitacionwan, asesamiento técnico nisqawan hinaspa qullqichakuywan ima, allinta kawsanankupaq, ayllunkupipas, llaqtankupipas.

2 ch'uyanchasqa poryectopaq

Tukuypiq, SHAP nisqapi warmikunaqa aswan achka harkakuykunawanmi tupanku qarikunamantaqa, chaymi sasachakun qari warmi kaqla kanankupa, pacha tikrayman hina ruwaykunapi. Warmikunaqa mana kaqllachu recursokunaman (uso, control nisqa) haykuypi tarikunku, aswan pisi qullqiyuqtaqmi kanku. Hinallataqmi microfinanzas nisqamanpas pisillata haykunku; aswan pisi oportunidadkuna hinallataq pacha educacionpaq, capacitacionpaq hinaspas técnica yanapakuypaq/capacidad ruwanapaq hinaspas implementanapaq soluciones basadas en la naturaleza hinallataq agronegocios clima-resiliente nisqakunata. Aswan allinmi mana kay qhari warmi kayninkumanta wisq'anallapaqchu llamk'ana, aswanpas instituciones reguladoras nisqakunaq, políticas nisqakunaq pisi kallpankunata qhawarina, naturaleza nisqaman hina solucionkunata hunt'anapaq, hinallataqmi cadena de valores resilientes climáticas nisqakuna, chaynallataqmi yapakun pisillaraq willakuykuna mana qhari warmi rakinakuy kaptin (datos, sistematización de experiencias, yachaykuna, comportamiento nisqa tikrakuykuna). Chaypaqmi ancha allinpuni, chay proyectopa ukunpi ruraykuna mana yapananpaq, warmikunapa llamk'ayninta, paykunaqa iskay kuti q'ipiyuqñam kanku llamk'ay productivowan reproductivowan (wasipi, qhawaypi ima llamk'ay). Chayta ruranapaqqa, proyectoqa warmikunapa yachayninkunata, necesidadesqankuta, suyakuyninkunatapas riqsinanmi, chayhinapi allin kutichiykunata paqarichinanpaq, capacidades sociales y técnicas nisqakuna hatarichinapaq, hinallataqmi oportunidadkuna autonomía económica nisqa kayninkupa, participación nisqapaq hinaspas representación nisqapaqpas decisionkuna ruraypi.

Capítulo 4: Sensibilidad chaymanta experiencia kay género nisqapi, hinallataq géneroq igualdad nisqan chay organización(es) asociada(s) nisqakunapaq

Organizaciones Públicas Socias nisqa

Perú suyuqa hukninmi ñawpaq suyukunamanta, Plan de Acción de Género y Cambio Climático (PAGCC, 2015) nisqayuq, chaymi Estadopa rurayninta munan, pacha t'ikraywan maqanakuypi qhari warmi mana kaqla kasqankuta pisiyachinapaq. Kay Planqa pusaq ñawpaqman churanapaq ruraykunata qhawarin: sach'a-sach'a, unu, kallpa, mikhuy, qhali kay, yachay, riesgokuna kamachiy ima. Chay hatun alcancekuna rurasqa ukhupi, kay política nisqa, capacidades técnicas nisqa kallpachayta, willakuykunata t'aqasqakunata paqarichiyta, kamachiyta ima (hinallataq ñawpaq yachaykunata, llaqta yachaykunata, ruraykunata riqsiyta), kamachiykunata, instrumentukunata ima rurayta, chaytapis medidas de mitigación nisqakunata, chaywantaq adaptación nisqa rurayta ima yuyaychakun qhari warmi qhawariy, chaytaqmi Reglamento de la Ley Marco de Cambio Climático nisqapipas churasqa kachkan.

2019 watapi, Política Nacional de Igualdad de Género (PNIG, 2019) 11 nisqa aprobasqa karqan, chaypa munayninqa "imaymana ángulokunamanta, warmikunapa contranpi discriminación estructural nisqa mana chinkasqanmanta imarayku hinaspas imakuna kasqanmanta qhawariymi", CEDAW nisqaman hina, Plataforma nisqaman hina Pekín llaqtapi Ruray Plan. PNIGpa 4 kaq objetivo prioritario nisqa "Garantizay ejercicio de los derechos económicos y sociales de la mujer" nisqa churan, chayhinallataqmi qhawarin kamachikuykunata 4.2. Warmikunapa recursos naturales, productivos y patrimoniales

¹¹ Decreto Supremo 008-2019-MIMP, abril killapi 2019. Plan Estratégico Multisectorial PNIG-PEMIG nisqa, PNIGpa rurayninta 52 serviciokuna ñawpaqman churasqakunapi, 21 instituciones públicas responsables nisqapaq, operacionalizan. Chayhinallataqmi churantaqmi chayman hina asignación presupuestaria nisqakunata hinaspas unidades ejecutivas encargadas nisqakunatapas. MIMP qhari warmi kayninmanta umalliq kasqanraykum, sectorkuna payman willananku PEMIG nisqa ruraypi ñawpaqman purisqankumanta.

nisqaman yaykuyta, control nisqatapas yapana, chaywan tupaq serviciokuna: 4.2.3: Unuwan, chaywan tupaq bieneswan tupaq derechokunata quy, chakrakunapi, wasipi hinaspa ruruchiypi llamk'anankupaq, hinaspa; 4.2.4: Ecosistemakuna, recursos naturales nisqakuna waqaychay, kutichiy, allin takyasqa ima kamachiy, warmikunaq yanapayninwan, pacha t'ikraypi.

Iskayninpipas, suyakuymi llamk'ayta formalización de propiedad agrícola nisqapi, warmikunapa derechonkuna unuwan hinaspa asociado bienes nisqawan tupachisqa, gestión de conservación nisqapi, ecosistemakuna hinaspa recursos naturales nisqakuna recuperación hinaspa sostenible utilización nisqapi, capacitación nisqapi yanapakuy técnica nisqapi hinaspa warmikunapa llamk'ayninpaq qullqichakuypi. Chayhinallataqmi, PNIGpa 5 kaq objetivo prioritario nisqa, qhari warmi qhawariywan, llaqtapa kamachikuyninpaq atiykuna wiñachiywan, chayhinallataqmi hark'akuq institucional hinaspa sociocultural hark'aykuna chinkachiywan tupachisqa kachkan; hinallataq 6 kaq objetivo nisqa kikin política nisqamanta, chaymi tupan qhari warmi kayninman hina rakisqa willakuykunata estadística nisqa paqarichiywan hinaspa kamachiywan, chayhinallataqmi qhawarina qullqi churayta hinaspa gasto público nisqatapas qhari warmi qhawariywan. Ñawpaq parrafo nisqapi nisqanman hinaqa, Decreto Supremo 005-2017-MIMP nisqawanmi, Perú suyu kamachikuqmi churarqan huk mecanismo de Igualdad de Género nisqa, sapankama Gobierno Nacional hinaspa Regional nisqa entidadkunapi, chaymantapas chay agencias adjuntas nisqakunapipas. Kay espaciokunapa hatun munayninqa, Estadopa institucionninkunapi qhari warmi kayninpa qhawariyninta allinta churanapaqmi, chayhinallataqmi institucional nisqapi, chayhinallataqmi Estadopa Kurqunkunapa bienes y servicios nisqapipas, kimsa niveles de gobierno nisqapi, qhari warmi mana kaqlla kasqankuta pisiyachinapaq, chaypim kachkan sectores, organizaciones nisqakuna Proyecto Puna Resiliente nisqa ruraypi.

Nivel nacional nisqapiqa, Perú suyupi organizaciones públicas nisqakunan kamachiywan (Decreto Supremo No 005-2017-MIMP) kamachikun, institucionninkupi huk organismo de género (Comité, Comisión o Grupo de Trabajo) nisqa sayarichinankupaq. Específicamente, Ministerio de Mujeres y Poblaciones Vulnerables (MIMP) hinallataq Ministerio del Medio Ambiente (MINAM) nisqakunan kamachiq wasikuna kanku, suyukunapi igualdad de género nisqamanta, hinallataq políticas ambientales nisqamantawan. Paykunaqa warmikunawan, Pacha Mamawan, pacha t'ikraywan ima, kamachiykunata, kamachiykunata, programakunata, presupuestokunatapas hatun kamachik wasikunam kan.

MINAM nisqa ministerio aswan hatun interesninta rikuchirqan enfoque de género nisqa churanapaq, nivel institucional nisqapipas, políticas públicas nisqapipas. 2017 watapi, MINAM kamariskami Llamk'ay Huñuta qhari warmi pakta pakta kachun (Resolución Ministerial No 225-2017-MINAM). MINAM nisqaqa ñawpaq kaq Comité Nacional de Mujeres y Cambio Climático – CO-NAMUCC nisqatam paqarichirqan, churarqataqmi, chaypim 50 masnin organizacionkunapa representantenkuna kanku nivel nacional nisqapi, chaypa munayninqa warmikunapa acción climática nisqapi yanapakuynintam kallpanchanapaq. Kay comité nisqa kutichin, Pacha Mamamanta kamachiykunapi indígena runakuna, warmikuna ima, chaypi kasqankuta, chaypi kasqankuta ima kallpachana. Kay espacioqa kamasqa karqan Reglamento del Ley Marco de Cambio Climático nisqa wakichiy ukhupi, chaypin ñawpaqta rimanakurqanku Perú suyupi indígena nisqa organizacionkunawan (warmikunaq organizacionninkunawanpas), chaypin resaltarqanku qhari warmi kayninkumanta, culturamanta qhawariywan llamk'ana kasqanmanta hinallataq relevancia lingüística nisqa sectorkuna hinallataq niveles de gobierno nisqakuna ukhupi, PAGCC nisqatapas PNIG nisqatapas referencia hina hap'ispa, hinallataq espacio hina qhawarispas, indígena warmikunata aswanta qhawarispas, yachayninkuta chaninchaspa, warmikunaq, sipaskunaq educacionninta kallpachaspa.

SERNANP MINAM nisqap huknin kagnin hina

SERNANP, 2018 watapi, Qhari warmi pakta pakta kachun Llamk'ay huñuta qallarirqan, Resolución Presidencial No 204-2018-SERNANP niswan. SERNANP nisqa chayllaraqmi kamachikuyninkunata t'ikrarun, chayhinapi warmikunapa, qharikunapa hunt'asqa hinaspa allinta yanapakunankupaq, sapankama 70 Áreas Naturales Protegidas (ANP) nisqapi Comités de Gestión nisqapi, chaykunaqa 22 departamentokunapim kachkan. Hinallataqmi ruraraqan herramientata ¿Imaynatam rurachkanchik? chay comités de gestión nisqakunaq rurayninkunata, ñawpaqman puririyinta, ñawpaqman churasqankuta t'aqwirinapaq. Kay yanapakuymi rimanakuy, yanapanakuy tanteayta hinaspa kuska ruraykunata puririchin, chayhinallataqmi miraypura, culturapura hinaspa qhari warmi kayninkutapas hukllawakun. PROFONANPEwan kuska kay institucionkuna iskay atipanakuykunata rurarunku "Empresarios por naturaleza y Empresarios por Cotahuasi". Kay atipanakuykunaqa empresas privadas Llamk'aykunata sinchiyachinanmi karqan, chaykunaqa yanapanmi ANPwan pakta recursos naturales Llamk'aykunata utqaylla Llamk'aypi. Chay atipanakuykunaqa warmikunapa ruraynintapas kallpanchaytam maskanku, chaywanmi kallpanchakunku 20 atipaq propuestakuna warmikunapa umallisqankuta.

Hinallataq, SERNANPpa 2022 watapi Plan Anual de Bienestar Social y Desarrollo nishkapiqa, qhari warmi mana pakta pakta kasqankunata allichinata, hinallataq mana chikan chikan kasqankunata allichinamantapasmi tiyan. SERNANP nisqapas warmikunapa participacionnintam kallpanchakan hinaspa tupunan suyu amachasqa suyukunapi. Chay organizacionqa kanmi especialista de género nisqa, paymi willakun PNIGpa SERNANP nisqa qhawarichiyninkunamanta, ichaqa manam participarqanchu proyecto RP nisqapa nota conceptual nisqa wakichiy. Plan Anual de Bienestar de Personal nisqapi, qhari warmi kayninkunamanta yachachiy, violenciamanta, willakuymanta, acosomanta audiovisual nisqa qillqakuna, willakuy ñankunamanta yachaykuna ima yuyaykusqa. Riqsikunmi imaymana yanapakuykunata warmikuna rurayta atinku "tradicionalmente" qhari ruraykunapi, qhawarinapaq, senderos ruraypi hinallataq parque guardia hina Llamk'aypi. Ichaqa wakin señalkuna, imaynan ukhupi Llamk'ay kamachikuykuna, rikuchinku manan kanchu llapan yachaykuna qhari warmi kaqlla kaymanta, hinallataqmi kallpachana institucional yachaykunata institucionpa ukhupi kamachikuyninkunamanta hinallataq proyección rurayninkunamanta. Plan de desarrollo de la gente (2022) nisqa ruraypiqa, diagnósticos nisqakunamanta necesidades y demandas de capacitación nisqakunaqa neutral de género nisqa kanku, manataqmi rikuchinkuchu warmikunaq qharikunaq necesidadninkunata hinallataq interesninkunata diferenciado nisqakunata, qhawaripa ruraykunata género nisqamanta, tiempo utilización nisqamanta, reconciliación familiar nisqamanta, personal nisqamanta hinallataq Llamk'ay kawsay, hinallataq aspectokuna clima organizacional nisqapi, chaykunam permiten relaciones igualitarios nisqakunata.

MIDAGRI

MIDAGRI nisqapiqa kanmi Comisión de Igualdad de Género (Resolución Ministerial No 0347-2017-MINAGRI). 2021 watapi, Dirección de Promoción de Mujeres Chakra Llamk'aqkunata qallarichirqan, instrumentokunata, mecanismos técnicos y regulatorios nisqakunata articulanapaq, proponer hinaspa promocionananapaq, chayhinapi warmikunapa participacionninta yapanankupaq intervenciones agrícolas nisqapi kimsa niveles de gobierno nisqamanta. 2022 watapi, MIDAGRI "Emprendimiento de Mujeres Rurales y Indígenas" nisqa Estrategia nisqatam aprobarqan, chakra Llamk'aqkuna, indígena warmikunapa kamasqan emprendimientokunata qullqiwana yanapananapaq, chayhinallataq chakra Llamk'aypi, sach'a uywaypi, uywakunapi, artesanía nisqapipas consejo técnico nisqakunata qunanapaq. MIDAGRIqa chay estudio ruraypiqa intervinenmi: Agrorural, Fondo Sierra Azul hinaspa Programa Agroideas nisqawan. Agrorural nisqa maskan yanapayta huch'uy, chawpi ruruchiyninkunapa chakra Llamk'aypi atipanakuyninkupi, asociatividad nisqa kallpanchasqawan, chakra Llamk'ay tecnología nisqa chaskiyan, hukkunawanpas. Chay intervenciones nisqakunaqa aswantaqa tarpusqa pastukuna, galpón nisqakuna allinchaypim.

MIDAGRI rikuchishka, chikan chikan llamk'aykunawan, warmi-qhari kari rikurayay, hinallatak/utaq warmikuna, qharikuna paqta paqta kawsayta pakachina munachkaqta. Ichaqa, chay imaniqanta concienciata, yachaykunata kallpanchanaraqmi, chayhinallataqmi tukuy ciclo nisqapi programakunapi, proyectokunapipas, qhari warmi kayninpa qhawariyninta imayna churanapaq kamachikuykunata quna. Campo llamk'aypiqa, MIDAGRI ukhupi, unidades ejecutivas Agrorural, Agroideas ukhupipas, qhari warmi kayninmanta yachaykunaqa chiqisqa hinaspa heterogéneo kasqanmi takyachisqa karqan, qhawarinapaq. Wakin tapusqa representantekunaqa manam riqsichirqankuchu institucionninkupi qhari warmi mana kaqlla kasqankuta. Wakin representantekunapas qhawarirqankun llamk'aypi qhari warmi qhawariy mana necesariochu kasqanmanta, "mana warmikunata sapaqchay kasqanrayku". Ni Agrorural nitaq Agroideas nitaq especialistas de género nisqayuqchu kanku.

Agroruralpaqqa, kunankamapas qhawarinaraqmi chay enfoque de género nisqa llamk'aypa parte integral nisqa hina (manataqmi rakinakuychu "técnico" nisqamanta, chayhinallataq "social" nisqapa mana rikuy atiyinmantachu implementacionpi). Chay kikin casoqa mana tupusqachu Agroideas kaqpaq. Chay proyectokunapiqa manan qhari warmi qhawariyta churankuchun, manan riqsichikunchu, manan qhawasqachu. Warmikunata qhawarisqa pisi casokunapi, plankunaq willakuyninpi, Metas utaq indicadores desagregados nisqakunaqa manam qhawarisqachu, chayhinallataqmi qharikunapa, warmikunapa diferenciada necesidadninkunapas mana qhawarisqachu, chayhinapi kaqlla allin ruraykunata aypanapaq; Nitaqmi tupuyta atirqankuchu, nisqanchik hina, manan qhawarisqachu kanku indicadores desagregados (utaq análisis iniciales) nisqakuna hina, nitaqmi churasqachu kanku estrategias nisqakuna, chaykunamunanku desigual relaciones de poder nisqakunata t'iqrayta atinichu.

Sector ukhupi suceso concreto nisqakunam kallpanchanman/concienciata hatarichinman qhari warmi llamk'ay necesitasqanmanta: Yachaykuna, pruebakuna ima, qhari warmi kayninkumanta mana kaqlla kasqankuta qhawachiqkuna, qhari warmikuna ima huk fenómenowan imayna afectasqa kasqankuta, chaymi yanapan qhari warmi llamk'aypa ukhunchasqa kananpaq. Qhawarinapaq, sistema SODEGA nisqapa cason, chaypim kachkan qhari warmi kayninman hina hinaspa edadninman hina willakuykunata rakisqa, huk kutinmi riqsichikurqan warmikuna mana allinpi kasqankuta, imapas rurasqankumanta rimanakuspanku. Chay kikin caso experienciakuna allin rurasqawan, chaykunam kanman hamuq pachapi referencia hina, ahinataq caso FORMAGRO, chaymi kachkan chay casomanta yachaq funcionariokuna ukhupi.

Dirección de Promoción de Mujeres Productoras Agrícolas (DPMPA) nisqa kamasqa kasqan, hinallataq ayllu chakra llamk'ay kallpachay/promoción nisqapas, huk oportunidadta qun llamk'ayta kallpachanapaq, qhari warmi kaqlla kanankupa, aswantaqa proyecto PR nisqa ukhupi. Ichaqa, DPMPAqa allintam yanapakunan chay proyectopa rurayninpi, chayhinallataqmi, llapanpiqa, huk programakuna, proyectokuna MIDAGRI nisqawan tupachisqa, chayhinapi articulación nisqa kananpaq, chayhinallataq enfoque de género nisqapa churakuynin kallpanchasqa kananpaq. qallariykunapi, kay kamachiypa munasqanman hina.

Redes sociales nisqapi qillqasqakuna, chayhinallataqmi personalpa llamk'ayninkuna musuqchasqa, qhari hina llamk'aykunata generalizanku, chaymi invitacionmanta qhawachin qhari warmi kayninkumanta. Kaymi qhawachin lliw sectorpi qhari warmi kayninkumanta yachaykunata, yachaykunata kallpanchana kasqanmanta. Kay rurasqakunata qhawarispaqa, yuyaychakunmanmi, qhari warmi yachaykunata kallpachanapaq, organizacionpa patanpi, qallariy hina, kamachikuy qillqakuna, institucional política nisqakuna ruranapaq, chayhinallataq riqsisqa sasachakuykunata atipanapaq

Tukuchanapaq, corriente pública nisqapi kallpachakuykunata, ruraykunata ruraptinkupas, órganos de género nisqakunaqa pisi kallpayuq mecanismokunallapunim kachkanku, hatun rotación nisqawan, mana recursos nisqawan, mana atiykunawan ima, rurayninku allin hunt'akunanpaq. 2017 watapi Plan Nacional de Igualdad de Género (PLANIG) nisqamanta

chaninchasqa, qhawarichinmi mana mayqin institucionpas chayanchu 12 qhawarichikunaman, chay planpa rurakunanpaq yuyaykusqaman, chaywanpas MINAM 10ta hunt'arqan, aswan achkha rikuchikuna hunt'asqa huñupi kasqanrayku, chaymanta MIDAGRI 8 rikuchikunaman chayachkan (Guevara, 2017).

Huk Socias Organizaciones nisqakuna

PROFONANPE nisqa

PROFONANPEqa, suyupa Pacha Mama sustentabilidad nisqawan tupaq programakuna, proyectokuna ruranaqmi, recursokunata movilizar, gestion, canalizacionta rurana. Instituciones públicas y privadas nisqawan kуска propuestakuna ruraypi kuskanchakun hinaspaya yanapakun, chay hinallataqmi Nota Conceptual nisqa wakichiypi, Proyecto Puna Resiliente nisqa ruraypipas participacionninpas. Kay yuyaypiqa, propuestakuna ruraypipas, qullqi chaskisqakuna kamachiypipas, ruraypipas, Profonanpeqa qhawarinanmi kamachikuykunata hunt'akunanta, hinallataqmi normas sociales, ambientales y género nisqakunatapapas (kaypiqa -ética política nisqatapapas, mana acoso, violencia nisqa kananpaq hinaspaya explotación) nisqa qullqi quqkunamanta. Profonanpeqa kanmi huk serie políticas, estrategias y herramientas nisqakuna Sistema de Gestión Ambiental y Social (SGAS) nisqapi huñusqa, chaymi kutichin normas internacionales nisqaman, chaykunamanmi entidadqa acreditasqa kachkan, chaykunan kanku Fondo Verde Climático (GFC) hinallataq de Adaptación (FA). SGAS nisqa iskay hatun elementokunayuqmi: Políticas Sociales y Ambientales (SEP) nisqawan, Manual de Salvaguardas Sociales y Ambientales nisqawan ima, chaykunan permiten SEP nisqa rurayta. SEP 7 nisqapiqa, qhari warmi kayninpa qhawariyninpa hatun rurayninmantam, qhari warmipi intervencionkunapi efectos diferenciados nisqamanta, chayhinallataq warmikunapa aswan achkha participacionninta kallpanchanapaq, chayhinallataqmi yanapakuymanta, chayhinapi poder nisqapi kaqlla kanankupaq. SEP 8 nisqa indígena runakunawan tinkuchisqa kachkan, iskayninku proyecto PR nisqawan tinkuchisqa. Umallyi llamk'aykunataqa qhari warmipura rakisqam kan; Gestión nisqapiqa warmikunam 67. Junta Directivamanta (sector público, ONG, sector privado/cooperación nisqamanta representantekuna), warmikunam 25. Profonanpeqa Política de Equidad, Diversidad y Inclusión nisqayuqmi, chay organizacionpa intervencionninpa áreankunapaq. Hinallataqmi kan Política de Género nisqa, hinallataq Plan Institucional de Género nisqa institucion ukhupi llamk'anapaq. Ichaqa Profonanpeqa manan equipon ukhupichu kanchu especialista de género nisqa.

Instituto de Montaña nisqa (IdM)

IdMqa warmi-qhari qhawariyta hinallataq/utaq warmikuna qharikuna kaqlla ruraykunata churayta munaynintan willakamun, hinallataqmi huñurqan wakin allin ruraykunata, chaykunan kay llamk'ayta rikuchin. Ichaqa manan ima políticas, planes nitaq instrumentos de gestión nisqakunamanpas haykurqanchu, kay qillqakunapi qhari warmi qhawariypa nivel de transversalización nisqa qhawarinapaq, hinallataq imaynatas organizacionpi ruraypi rurakun chayta. IdM nisqapiqa warmi-qhari kayninmanta yachaqkunana kan, warmikunata kallpachanankupaq llamk'asqankuta, Pacha Mama waqaychaypi yanapakusqankutapas sut'inchanankupaq. Hinallataq, IdM allin ruraykunata charin, Pacha Mamamanta proyectokunapi warmikunata ushachinapi. Huk sumaq chiqapmi karqan Urqu punch'awpaq lema nisqapa promocionnin, chaypim IdM participarqan: "Urqukunata kuyuchi warmikuna" chayhinallataq kay imaniqpa muyuriqninpi hukniray espaciokuna rimanakuypaq.

3 ch'uyanchasqa poryectopaq

Instituciones Públicas nisqa

Instituciones públicas nisqakunapi perspectiva de género nisqa churanapaq marco institucional formal nisqa kaptinpas, chayta rurayman churanapaq mecanismos nisqakunaqa fragilesmi. Kayqa runaq kapuyninpa hatun kuyuriyninwanmi, hinallataq huk laya kamachiywan ima, aswantaqa mana recursokunayoq, mana atiyniyoq ima, ruwayninkunata hunt'ananpaq. Kay sasachakuykuna kaptinpas, MINAM, SERNANP ima, rurayninkupi qhari warmi kayninkumanta qhawariyta churanankupaq, wiñaypaq munasqankuta qhawachirqanku, chaytam kallpanchana, qhawanapaq hina. MIDAGRI nisqapiqa, wakin kallpachakuykunan rurasqa kachkan, qhari warmi kaqlla kanankupaq. Chiqaptaqa, kayqa MIDAGRI ruraykunapi qhari warmi kayninpa hamut'aypa churakuyninta aswan allinta kallpanchanapaqmi.

Huk yanapakuq organizacionkuna

PROFONANPEqa rurayninkunapim qhari warmi qhawariyta hatunyachinanpaq instrumentukunata hinaspa atiyniyuq. Tukuypiqa, Puna Resiliente nisqa proyectoqa atiyniyuqmi, chaywanmi yanapakunman qhari warmi kayninpa qhawariyninta, instrumentukuna gestión nisqapipas, planificación nisqapipas, chayhinallataq warmikunapa aswan achkha participacionninwan, capacitación, diálogo, procesos de decisiones nisqapipas.

Capítulo 5: Sensibilidad de género y experiencia proyectopi / suyupi proyectopi llamk'aqkuna ukhupi

5.1 Equipopi kaqlla oportunidadkunamanta

Chay equipopi kaqkunaqa manaraqmi churasqachu kanku, ichaqa llapanikum yachachisqa kanqaku qhari warmi kaqlla kanankupaq hinaspa culturapura ruraykunapi. Ichaqa, allinmi rimanapaq, chay proyectoqa kanqataqmi huk punto focal nisqa salvaguardakunapaq, género nisqapaqpas. Kay runaqa, recursos naturales nisqa kamachiypi, pacha t'ikraypi, qhari warmi yachaypi ima yachayniyuq kananpaq, sut'i yachayniyuq kananpaq, qhari warmi qhawariyta proyectokuna ruraypi churanamanta, transversal nisqamanta.

Hinallataq, kay llamk'ayqa GIZ Cono Sur (Cono Sur) llamk'aymantami kanqa, chaymanmi pertenecen Perú mamallaktapi GIZ llamk'ay wasikuna. GIZ Cono Sur nisqaqa Grupo Intercultural y Género (GIG) nisqayuqmi. Kay qutuqa kamachiykunata qatipan Estrategiapa churasqa kamachiykunata katinmi, hinallataq BMZ Plan de Acción Género (2014; 2016) hinallataq GIZ Estrategia de Género (2019) nisqatam qatikun. Chaymantapas, Perú suyupi GIZ Cono Sur nisqapiqa kanmi Política y Protocolo nisqa, llamk'anapi acoso sexual nisqamanta, qhari warmimanta sapaqchasqa kaymanta, Ley No 27942 nisqaman hina, Decreto Legislativo No 1410 nisqawan t'ikrasqa, hinallataq kamachikuyninkunaman hina (Decreto Supremo No 014-2019- MIMP). 2020 watapi, llamk'aqkunam capacitación especializada nisqa chaskirqanku órganos institucionales nisqapi consejokuna chaskinankupaq hinaspa/utaq uyarinankupaq hinaspa acoso sexualpa contranpi acción nisqapaq, ahinataq Comité de Intervención contra el Acoso Sexual (IHS). 25 runakunam chaypi karqanku, 18 warmikuna, 7 qharikuna ima, GIZpa imaymana programakunamanta, proyectokunamanta Perú suyupi. Hinallataq, 2020 watapi, Perú mamallaqtapi GIZ llamk'aqkunapaq suqta tallerkunata rurachkanmi, sapanka kay tantanakuykunapika chawpimanta 25 yanapaqkunam yanaparqan. Llamk'aqkunamanta qhawarispam qhawarichikun 152 llamk'aqkunamanta 56 warmikuna kasqankuta (GIZ Perú, 2020). Qhari warmi llamk'aqkunam qullqi quypi mana hukniraychu (GIZ Perú, 2019). Kunanqa, equipo de

gestión nisqapiqa pichqa llamk'aqmasikunam contrato nacionalniyuq kanku, kimsataqmi proyecto kamachiqkunap.

5.2 Equipopi kaqkunapa experiencian género nisqamanta

Perú suyupi llapa GIZ Cono Sur llamk'aqkunam inducción rurasqankupin qhari warmi kayninmanta yachachiyta chaskinku. Chayraykun musuq llamk'aqkuna yachanqaku política interna nisqa kasqanmanta, chaypin cero tolerancia nisqa discriminación nisqamanta, violencia de género nisqamanta ima. Perú suyupi GIZ Cono Sur nisqapiqa kanmi qhari warmi kayninkumanta qhawarinapaq, chaytaqa yanapan Género y Interculturalidad nisqa llamk'aq huñu (GIG) nisqawan, chaymi saqillan huk proyectokunamanta hinaspa sectorkunamanta llamk'aqmasinkuna experienciakunata t'iqranchakunapaq, chayhinallataqmi chaywan tupaq consejo colegial nisqakunatapas qhari warmi kayninmanta qhawariyan.

Tukuchiy 4 proyectopaq

Yuyaychakunmi chay equipoman, huk kuti kamasqa kaptin, necesario yanapakuyta qunankupaq, chayhinapi yachayninkunata, yachayninkunata kallpanchanankupaq, chayhinapi qhari warmi kayninkuman hina, proyectokuna rurakuyninqa qhari warmi kayninman hina, qhari warmi kayninman hina kanan. Chay proyectopa ukhunpi tukuy ima ruraykunapim qhawarina, chay perspectiva de género nisqa interseccionalidad nisqawan hatunyachisqa kananpaq.

6. Referenciakuna

Flora Tristán/ IEP. 2021. Encuesta sobre los impactos de la pandemia en las mujeres. Disponible en: <https://suplementos.larepublica.pe/19760-un-motivo-para-reflexionar>
Ultima revisión: 30/11/2022

Guevara, S. 2017. Informe final. Servicio de consultoría para la evaluación del periodo 2012 al 2015 del Plan Nacional de Igualdad de Género 2012 – 2017.
Disponible en: https://www.mimp.gob.pe/omep/evaluacion/resumen%20evaluacion/Evaluacion_PLA-NIG.pdf

INEI. 2021a. Perú: Femicidio y Violencia contra la Mujer, 2015 – 2019. Lima: INEI.

INEI. 2021b. Pobreza monetaria alcanzó al 30,1% de la población del país durante el año 2020.
Disponible en: Instituto Nacional de Estadística e Informática (inei.gob.pe)
Ultima revisión: 23/11/2023

INEI. 2020a. Perú: Brechas de género al 2020. Avance hacia la igualdad de mujeres y hombres.
Lima: INEI.

INEI. 2020b. Estado de la población peruana 2020. Lima: INEI.

INEI. 2020c. Encuesta Nacional de Hogares – ENAHO. Lima: INEI.

INEI, 2019. ¹ Encuesta Nacional de Relaciones Sociales – ENARES 2019. Lima: INEI.
Disponible en: Encuesta Nacional sobre Relaciones Sociales (ENARES) – Observatorio Nacional de la Violencia contra las Mujeres y los Integrantes del Grupo Familiar. observatorioviolencia.pe
Ultima revisión: 30/11/2022

INEI. 2018. Encuesta Demográfica y de Salud Familiar – ENDES. Lima: INEI.

INEI. 2017. Censo Nacional de Población y Vivienda. Lima: INEI.

INEI. 2016. Encuesta Nacional de Hogares. Lima: INEI.

Jurado Nacional de Elecciones (2021). Observaigualdad: Plataforma para la participación política en democracia.

Disponible en: <https://observaigualdad.jne.gob.pe/mujeres.html>
Ultima revisión: 30/11/2022

Ministerio de la Mujer y Poblaciones Vulnerables [MIMP]. 2020a. Encuesta sobre percepciones y actitudes de mujeres y hombres frente al aislamiento social obligatorio a consecuencia del covid-19.
Disponible en: https://www.mimp.gob.pe/files/Encuesta_sobre_percepciones_y_actitudes_COVID-19.pdf
Ultima revisión: 23/11/2022

Ministerio de la Mujer y Poblaciones Vulnerables [MIMP]. 2020b. Plan Estratégico Multisectorial de Igualdad de Género – PEMIG. MIMP: Lima.

Ministerio de la Mujer y Poblaciones Vulnerables [MIMP]. MIMP. 2016. Plan de Acción de Género y Cambio Climático – PAGCC. MIMP: Lima.

Ministerio de Cultura. 2022. Base de datos de Pueblos Indígenas.
Disponible en: <https://bdpi.cultura.gob.pe/pueblos-indigenas>
Ultima revisión: 30/11/2022

UNDP. 2022. Human development Index for Peru.
Disponible en: Specific country data | Human Development Reports (undp.org)
Ultima revisión: 30/11/2022

UNFPA.2018. Desafíos y prioridades: política de adolescentes y jóvenes en el Perú. Lima: Naciones Unidas.